

1:50,000

1 uur gaans

landsche mylen

122

Historische Kring Bemmels

Kringblad

Jaargang 13, nr 3.
September 2003

1754-122

AS - J - BLS G.

Historische Kring Bemmell

ISSN 1384-9271

Uitgave ten behoeve van de leden, jaargang 13 no 3.

Inhoudsopgave:

Woord van de voorzitter	1
Aanwinsten.....	2
Kalender 2004.....	2
Een snelle van de Essenpas	3
Koenders de veldwachter	4
Een krantenknipsel (37).....	14
Uut de ouwe deus (37) - Werrum!.....	15
De tempels van Elst.....	16
De thema-avond van 20 mei 2003 over archeologie.....	23
Uitreiking Kringprijs 2003.....	24
Het geheim van 'Het Hoog'.....	25
Flitsen uit de geschiedenis van Doornik (10).....	26
Oud archiefmateriaal (19).....	35
Een Haalderense gidsengroep uit 1947.....	36
Hervormde kerk Bemmell 50 jaar gerestaureerd	38
De Bemmelse burgerwacht.....	44
Nieuw gemeentewapen Lingewaard vastgesteld.....	69
Internetwetenswaardigheden	70
Agenda	71
Boeken	72
Colofon	

Dit is de zevenendertigste uitgave van het Kringblad. Het voornemen bestaat het volgende nummer rond Kerstmis 2003 te laten verschijnen. Kopij voor dat nummer is welkom en kan bij de redactieleden of bij het secretariaat worden ingeleverd. Als uiterste datum voor het inleveren van kopij willen wij graag 10 november 2003 aanhouden.

Woord van de voorzitter

Vanuit het perspectief van de vakantieganger hebben we dit jaar niet te klagen gehad over het weer. Het was een lange en hete zomer waar menig festival en evenement goed van hebben geprofiteerd. De gids 'Gelderland Cultuurland' bestond dit jaar 10 jaar en bevatte veel tips voor de culturele liefhebber. Ook ik ben er in eigen land, met dochter en vriendin, op uit getrokken. Maar de meeste inspiratie heb dit jaar opgedaan in Zwitserland; eind juli een week naar Pompeii en op de terugreis een tussenstop in Kaiseraugst, even ten oosten van Basel gelegen. Daar zijn de gerestaureerde resten van een Romeins legerkamp en de Romeinse stad Augusta Raurica te bezichtigen; een bezoek meer dan waard! Ik was om te beginnen onder de indruk van de netheid van de verschillende bezochte locaties: geen zwerfvuil, graffiti of bekraste infopanelen. Er werd gebruik gemaakt van een goede en heldere bewegwijzering en duidelijke informatieborden. De gebouwrresten zijn deels overdekt en/of gereconstrueerd en dat waar niets van over was, heeft een kunstzinnige verbeelding gekregen.

Eén locatie sprong er toch wel uit, namelijk de vindplaats van de kostbare zilverschat in de zuidwesthoek van het voormalige legerkamp. In een woelige tijd, rond 325 na Chr., begraven en in 1961 ontdekt, omvat deze schat 68 onderdelen van een luxe servies, drie baren zilver en 186 munten en penningen. Dit geheel is nu te bewonderen in de schatkamer van het Römermuseum, een reconstructie van een handels- en woonhuis zoals dat in Romeins Augst gestaan zou

kunnen hebben. De precieze vindplaats is gemarkeerd met

een periscoop waarmee je de onder de grond kunt kijken en de schat als het ware zelf ontdekt. Een ludiek idee dat van mij ook in Nederland navolging mag krijgen.

Voor en tijdens de zomer zijn verschillende bestuursleden en vrijwilligers nog druk in de weer geweest met de verdere inrichting van de twee ruimten in 'De Kinkel'. Dit gaat nog even door, want het kost ons meer tijd dan vooraf verwacht. In januari zal de feestelijke opening plaatsvinden. U ontvangt

hierover bijtijds informatie. Het is de bedoeling om hierna twee dagdelen per week open te zijn voor kringleden en overige geïnteresseerden.

Het Kringblad is, als vanouds, weer rijkelijk gevuld met een breed scala aan bijdragen en ik mag u weer veel leesplezier toewensen.

Marc Kocken

Aanwinsten

Sinds het vorige nummer ontving de Kring de volgende zaken:

- een gebruikte koelkast en tevens een voorraad enveloppen;
- een worstmolen, compleet met hulpstukken;
- een raambiljet en button tegen de opslag van kernafval aan de Linge;
- een grote verzameling ingebonden tijdschriften voor geschiedenis, ooit gebruikt in de bibliotheek van de Nijmeegse vestiging van de Hogeschool Arnhem-Nijmegen (HAN);
- enkele foto's van een Sinterklaasintocht;
- diverse kranten uit 1953 betreffende de Watersnoodramp;
- vier boeken over archeologie;
- een doos hangmappen;
- een tekening van de katholieke kerk;
- het boek 'Boerenbouw', verband houdend met het thema voor 2003 van de Open Monumentendag;
- de tekst van de toespraak bij het gouden priesterfeest in 1981 van pastoor Spelbrink, diverse krantenknipsels, een bidprentje, diverse kerkelijke en gemeentelijke berichten; en
- een CD-opname van het R.K. Jongens- en Herenchor St. Donatus-parochie Bommel.

We danken de gevers hartelijk. De spullen hebben inmiddels een plaats gekregen in onze verenigingsruimte.

Het bestuur

Kalender 2004

Bij het verschijnen van dit Kringblad is het drukken van de jaarkalender 2004 alweer in volle gang. In de voorverkoop werden ruim 700 exemplaren van deze kalender besteld. De oplage is iets hoger vastgesteld, voor eventuele nabestellingen. Wij bedanken de leden en niet-leden die ook dit jaar onze kalenderactie weer tot een succes maakten.

Het bestuur

Een snelle van de Essenpas

Bij rioleringswerkzaamheden op de Essenpas zijn scherven gevonden van een kruik. Iemand kreeg de gevonden scherven en lijmde die provisorisch aan elkaar. Vervolgens ging hij er mee naar de Historische Kring Huessen. Theo Gerritsen heeft de stukken weer uit elkaar gehaald met aceton en daarna opnieuw aan elkaar gelijmd met als resultaat de hieronder afgebeelde prachtige kruik. Het is een zogenaamde snelle die gedateerd kan worden tussen 1520 en 1570.

Op de snelle staat de Joodse heldin Judit afgebeeld. Judit bevrijdde de stad Bethulia (Noord-Palestina) van de Assyrische belegering, door in het

vijandelijke kamp door te dringen en met haar schoonheid de opperbevelhebber van koning Nebukadnezar, Holofernes, te verleiden en in zijn slaap te onthoofden. De vijand raakte in paniek en werd zo verslagen. Het bijbelboek over Judit werd oorspronkelijk in het Hebreeuws of Aramees geschreven. Het verhaal bereikte onze beschaving via een Griekse vertaling en het werd later in de katholieke canon opgenomen. De reden was de opvoedende werking die er van moest uitgaan. Holofernes wordt voorgesteld als symbool van het kwaad en Judit als symbool van de kinderen van God.

De afbeelding met Judit komt drie keer op de kruik voor. Aan de achterzijde ontbreken nog enkele scherven (Foto: Ton van Bon).

Judit werd wel vaker uitgebeeld op steengoed. De snelle heeft een standvlak. De oppervlakte is voorzien van een laagje zoutglazuur. De herkomst van het steengoed is Siegburg (Rijnland).

Ton van Bon

Literatuur:

- Steden in scherven
- Standaard Encyclopedie

Koenders de veldwachter

De veldwachter in een dorp was, zeker voor de Tweede Wereldoorlog, een bijzonder persoon. Aan de ene kant was hij de strenge wetshandhaver, aan de andere kant was hij vaak een vraagbaak voor iedereen en had hij ook een sociale functie. Veldwachter Koenders was zo'n figuur. Eigenlijk heeft het dorp Bommel twee veldwachters met de naam Koenders gehad, vader en zoon. Vader heette Hermanus en de naam van de zoon was Hendrik Jan Koenders.

Herman Koenders

Vader Herman Koenders werd geboren in Driel op 5 mei 1871. Toen gemeenteveldwachter J. Ouwens op 31 juli 1897 stopte met zijn werk als politieman, volgde Koenders hem op. Herman was getrouwd met Aleida Wilhelmina de Graaf, die ook in Driel geboren was en het paar woonde in Bommel aan de Oostervelden. Het huis, nu met huisnummer 14, staat er nog steeds en wordt tegenwoordig bewoond door de familie Van Schaijk. In dat

huis werden vier zoons geboren: Job, Arend, Hendrik Jan en Jo en er kwamen vier meisjes ter wereld, namelijk Zus, Leida, Ger en Linie. Naast zijn werk als veldwachter boerde Herman er wat bij op zijn hofstede. Zo hoog was het salaris van een veldwachter nu ook weer niet en hij had een groot gezin....

Oostervelden 14 nu.

Herman Koenders was een bekwame veldwachter. Nu en dan werd hij naar Arnhem ontboden, om geraadpleegd te worden over zaken die zich in Bommel hadden afgespeeld. Vaak wist hij ook dingen op te knappen die een ander niet voor elkaar kreeg. Zo zou op een dag een van zijn zoons bieten gaan rijden. Maar het eigenwijze paard vertikte het een stap te zetten, wat de voerman er ook aan deed. Tenslotte liep de jongeman naar huis en zei: "Daar staat hij. Ik kan hem niet aan het lopen krijgen." De veldwachter liep mee en vatte het dier bij het bit. En warempel, het paard liep zonder problemen mee.

Maar ook op andere terreinen was hij niet dom. Zo kocht hij ooit een huis aan de Plak, dat eigendom was van J.A. Heckman uit Tiel, om het binnen een

maand door te verkopen aan Th. van Huet, die het huis later 'De Rozenhof' doopte. Koenders verdiende daar f 400,- aan en dat was precies evenveel als zijn jaarsalaris als veldwachter.

Koenders had een heel speciale verhouding met een heer Losekoot, die ook wel 'De Grote' genoemd werd. Het schijnt, dat deze in zijn jonge jaren veldwachter is geweest in de omgeving van Schoonhoven en later mogelijk nog in Huissen. Zijn vrouw probeerde iets bij te verdienen door aan boeren te gaan vertellen, wanneer haar man op stropersjacht ging. Daardoor raakte het veldwachterschap van Losekoot in diskrediet. Hij verliet de dienst en ging, gescheiden van zijn gezin, in de steenfabriek 'wonen'. Daar was het immers altijd wel ergens aangenaam warm. Hij hield zich bezig met vissen en stropen en op die manier kwam hij van tijd tot tijd in aanvaring met veldwachter Herman Koenders. Maar telkens als Koenders dacht, dat hij zijn opponent te pakken had, ontstonden er problemen. Onderweg naar het cachot onder het gemeentehuis kon hij dan zogenaamd opeens niet meer lopen en moest dan door Koenders met assistentie van een collega gedragen worden. Toen hij eens werd opgebracht wegens openbare dronkenschap, sloeg hij plotseling rechtsaf het kerkhof op en beweerde, dat op een kerkhof geen arrestaties mochten worden verricht. Koenders, die ging twijfelen aan zijn wetskennis met betrekking tot arrestatie op die gewijde plaats, ging eerst overleggen met de burgemeester. Toen hij terug kwam was de vogel natuurlijk gevlogen. Het is te begrijpen, dat toen Losekoot Koenders

Herman Koenders (foto uit 1924).

eens uitschold voor 'Rooie', vanwege Koenders' rode haardos, de veldwachter deze gelegenheid aangreep om hem op beschuldiging van belediging van een ambtenaar in functie te verbaliseren. Beiden moesten voorkomen bij het gerechtshof in Arnhem. "Als u naar eer en geweten zijn haar zwart kunt noemen edelachtbare, zal ik dat ook doen," meende Losekoot. Dat kon de rechter natuurlijk niet en Losekoot kwam er met een waarschuwing van af.

Regelmatig hield Herman controle op de verlichting van fietsen, die toen nog meestal uitgerust waren met carbidlampen. Wie zijn verlichting niet in orde had, ging zonder pardon op de bon.

Herman Koenders had een hekel aan het gebruiken van geweld tegen dieren. De heer Stuart had eens een heel zieke hond en vroeg aan Koenders, of die het dier uit zijn lijden wilde verlossen en het wilde doodschieten. Koenders zei, dat hij dat niet graag deed en dat hij het wel aan veldwachter Lamers uit Ressen zou vragen. Die had daar minder problemen mee. Maar wie er kwam, geen Lamers. Tenslotte ging Stuart weer naar Koenders en vroeg waarom er nog steeds niets van gekomen was. Toen kwam het verhaal: Lamers was met het geweer op de rug bij zijn huis weggefietsd en zou de korte draai over het bruggetje over de zeeg maken, toen hij slipte en pardoos de zeeg inreed. Druipnat als hij was, kwam er van zijn plannen die dag niet veel meer terecht. Maar de hond zou snel daarna wel doodgeschoten worden. En dat gebeurde.

Herman Koenders overleed op 1 februari 1928.

Hendrik Jan Koenders

Hendrik Koenders werd geboren op 27 augustus 1898. Voordat hij in Bemmelse werd aangesteld, was hij ergens in het westen van het land bij de politie geweest. Als hij geen dienst had, woonde hij gewoon bij zijn ouders thuis.

In zijn jonge jaren kon hij nog wel eens driftig worden. Op een dag liep hij met zijn vader mee op de Bemmelse kermis: Herman Koenders in zijn veldwachtersuniform en Hendrik in burger. De veldwachter vroeg de boeienkoning naar zijn vergunning. Die had van alles tegen te sputteren en werd grof. Hendrik Koenders werd daar kwaad over. Hij pakte de wapenstok van zijn vader en joeg daarmee de boeienkoning van het kermisterrein.

Toen zijn vader in 1928 overleed, mocht Hendrik hem opvolgen als veldwachter in Bemmelse. Hij kocht in hetzelfde jaar het huis 'Everdina' aan het Vossenhol.

Huize 'Everdina' zoals het er tegenwoordig uit ziet. Over de naam van dit in 1912 gebouwde huis bestaat een anekdote. Een paar fietsende jongelui kwamen elkaar tegen bij het huisje aan het Vossenhol en die riepen elkaar de naam 'Everdina' toe. Waarschijnlijk was dat een meisje dat ze beiden kenden. Die naam bleef hangen en werd de naam van het huis.

Moeder Koenders bleef voorlopig in de Oostervelden wonen, samen met nog een paar van haar kinderen. Hendrik en zijn vrouw Johanna Aleida Schaeffer, hadden twee kinderen: Leida en Jo. Beiden zijn inmiddels overleden.

Het salaris van Hendrik Koenders was aanzienlijk hoger dan de f 400,- van zijn vader van rond de eeuwwisseling. Hij verdiende in 1932 een jaarsalaris van f 1.700,01, maar moest daarvan in dat jaar wegens algemene bezuinigingen f 33,43 inleveren. Wel kreeg hij vervolgens in december een gratificatie van f 34,40, wat we een sigaar uit eigen doos kunnen noemen.

De gemeente betaalde aan pensioenpremie voorts f 288,60, waarvan op het loon van Koenders f 94,60 werd ingehouden. Verder kreeg hij een rijwiel-toelage van f 50,-, een kleedgeld van f 100,- per jaar en werd de telefoonrekening volledig door de gemeente betaald. De wetboeken benodigd bij de uitvoering van politietaken werden door de gemeente aangeschaft. Daarnaast kwam een abonnement op het Algemeen Nederlandsch Politie-Weekblad ad f 7,15 ten laste van de gemeentekas.

Naast de hierboven vermelde vergoedingen had een Bemmelse veldwachter in de dertiger jaren nog diverse andere inkomsten, die met het ambt samenhangen. Zo was er de vergoeding voor speciale diensten tijdens de kermissen van Bommel en Ressen, de vergoeding voor de controle op de hondenbelasting, maar ook de vergoeding voor het ontsmetten van de stallen bij mond- en klauwzeer; zie het hiernaast afgebeelde uitgaafstuk dat de gemeente-ontvanger hier van maakte.

Bommel DEN 30 maart 1932

NOTA

VOOR de gemeente Bommel

1932 VAN H. H. Koenders veldwachter van de gemeente

Voor schieten ontsmettingen		
mond- en klauwzeer		
Mond 19	Stallen med. klomp	
	9 klomp 5 mun gen	2.50
	10 klomp 5 mun gen	2.50
Mond 26	10 klomp 6 mun	3 -
totaal f		8 -

Politieman in Bommel

Hendrik Koenders was in de eerste plaats een goed mens. Dat was hij als huisvader en dat was hij als politieman: zorgzaam, menselijk, maar ook streng toezien op orde in de samenleving. Overtredingen werden niet getolereerd, maar Koenders probeerde ze wel zoveel mogelijk zonder bestraffing af te handelen. Hij had het vermogen allerlei problemen op te lossen, maar was streng tegenover mensen, waarvan hij meende dat ze lak hadden aan de wet. Overal waar iets te doen was, was Koenders aanwezig. Als er brand was, als

er veestallen moesten worden ontsmet nadat er een besmettelijke dierziekte geheerst had, bij stierenkeuringen, bij aanrijdingen, diefstallen van horloges, fietsen, hij was er. Maar ook grotere misdrijven vroegen zijn aandacht.

Zo werd er in de nacht van 8 op 9 november 1932 een roofoverval gepleegd op de 65-jarige Hanneke van Druten te Ressen. Zij woonde aan de toenmalige Bouwlustlaan in een huisje aan de oostzijde van de weg en leidde een beetje een teruggetrokken bestaan. De 21-jarige slagersknecht G. de K. was haar woning binnengedrongen met de bedoeling de alleenstaande vrouw te beroven. Toen hij betrapt werd, loste de onverlaat vier revolverschoten op zijn slachtoffer en ging er, overigens zonder iets mee te nemen, vandoor. De hevig bloedende vrouw wist de boerderij van Teunissen aan de overkant van de straat te bereiken. Direct werd de politie gewaarschuwd.

Koenders en zijn collega Meijer kwamen meteen in actie. Ondertussen waarschuwde burgemeester Herckenrath telefonisch de Nijmeegse politie. Een bij de aanlegplaats van de pont op de Waalkade gestationeerde politieman kon de slagersknecht opvangen, maar deze schoot de agent, hoewel niet dodelijk gewond, neer. De boef vluchtte in eerste instantie naar de elektriciteitscentrale, waar hij zich een dag schuil hield. Daarna trok hij naar Ubbergen, vanwaar hij op een gestolen fiets over de grens verdween. Korte tijd later werd hij door de Duitse politie in Keulen gearresteerd. Hanneke van Druten was intussen naar het ziekenhuis in Bemmelen gebracht en daar door dokter Poell geopereerd aan diepe wonden in arm, borstkas en heup. Ze moest nog geruime tijd verpleegd worden. Samen met zijn Nijmeegse collega J.M. Schraven rondde Koenders het politieonderzoek af. Het was een zaak die niet alleen in Ressen en Bemmelen, maar ook ver buiten de streek veel beroering veroorzaakte. De dader werd na zijn uitlevering berecht en kreeg acht jaar gevangenisstraf.

Ook als er kermis was, moest de veldwachter toezicht houden. Op de Bemmelse kermis kreeg hij altijd versterking van collega's uit de omgeving. Zo mogelijk uit de eigen gemeente, maar soms ook van daarbuiten. De heer Van Engelen, politieman te Lent, vertelde dat Koenders na afloop van de kermis langs de marktkooplui liep en dan werd er voor de ingehuurdde collega's altijd wel iets geregeld: een paar palingen, een pot knakworst of zo.

— De Burgemeester maakt bekend, dat voortaan dag en nacht telefonisch zijn te bereiken:	
Burgemeester (woonhuis), Bemmelen	no. 3419
Secretarie en Woonhuis Secretaris	no. 2619
J. Meijer, veldwachter Bemmelen	no. 3620
H. Koenders, veldwachter Ressen	no. 3623
P. Huisman, veldwachter Haalderen	no. 3626
A. Stevens, veldwachter Angeren	no. 10
G. Meijer, veldwachter Doornenburg	no. 15

Met de bereikbaarheid van de politie zat het wel goed, zoals blijkt uit de hiernaast afgedrukte mededeling uit 'De Betuwe' van vrijdag 20 november 1931 (Bron: Gelders Documentatiecentrum Bibliotheek Arnhem).

Natuurlijk kwam hij regelmatig op het gemeentehuis. Dat kiende hij zo uit, dat hij daar net tegen koffietijd aankwam, vertelde Jan Derksen, de zoon van de vroegere gemeentebode. Koenders had een soort natuurlijk overwicht. Hij hoefde niet met bekeuringen of andere maatregelen te dreigen. Men deed eenvoudig wat de veldwachter zei. In de dertiger jaren trouwde er bijvoorbeeld een meisje, dat bekend was om haar nogal kattige optreden. Jongelui uit de buurt bouwden voor het jonge paar een ereboog, gemaakt van prikkeldraad en brandnetels. Koenders kwam zoals gewoonlijk even kijken. "Jongens, dat kun je niet maken! Dat moet je weghalen," zei hij. Dat was voldoende.

Een ander voorbeeld van de aanpak van Koenders vormt het volgende verhaal. In 1929 was een groep misdienaars op weg naar Ressen met een hondenkar, waarop meerdere bussen met wijwater stonden. De mensen, die het wijwater ontvingen, gaven de jongens die het brachten vaak een fooi. Al die fooien gingen in een pot en ieder kreeg zijn deel. Het eerste wat de jongens na afloop van dat geld kochten was een pak lucifers bij Knipping. Ze brandden dan het dorre gras af dat aan de wegkanten en slootkanten groeide. Dat was dolle pret! Telkens als er een boerderij werd aangedaan, liet men de kar met de hond aan de weg staan onder toezicht van een van de jongens. Kinderen jonger dan veertien jaar mochten dat eigenlijk niet doen, zodat de oudste misdienaar, Jo Bruins, altijd de klos was. Maar Jo Bruins wilde ook wel eens mee de boer op. Dus moest Daan Meurs maar een poosje op de hond passen. Tenslotte was het de hond van Meurs. Dat werd gezien door rijkspolitie-man Turnhout. Die maakte proces-verbaal op. Nadat de jongens bij Meurs thuis waren gekomen, kwam Turnhout daar met Koenders op bezoek om de zaak af te handelen. De jongens konden vanaf de zolder waarop ze waren weggekropen, tussen de dakpannen door, prima zien wat er gebeurde. Turnhout deed moeilijk maar Koenders stond er bij in een houding van 'waar maak je je druk om'. Hij draaide zich tenslotte geërgerd om naar zijn fiets. Aan het stuur had hij zijn sabel hangen. "Oei," dachten de jongens, "hij maakt zijn sabel los...." Maar Koenders pakte eenvoudig zijn fiets, stapte op en reed weg en liet zijn collega dus alleen. Vader Meurs maakte Turnhout er op attent, dat hij maar naar de kapelaan moest gaan. Die was immers verantwoordelijk. Natuurlijk was de kapelaan niet aanwezig geweest. Die bleef thuis en liet de jongens alleen rondgaan. Turnhout ging weg en van de zaak werd nooit meer iets gehoord.

Wat de jongelui in die tijd prachtig vonden was, dat Koenders altijd met één hand aan het stuur op zijn fiets stapte. Daan Meurs heeft dat heel wat keren geprobeerd, maar het lukte hem nooit.

Op een avond fietste mevrouw Houtzeel van Bemmelen naar Nijmegen, over de dijk. Haar licht deed het niet. Plotseling stonden daar de veldwachters Kersten en Koenders. Mevrouw Houtzeel verontschuldigde zich dat de verlichting het

onderweg plotseling liet afweten. Koenders gaf haar zijn politielamp. "Gebruik die maar tot aan de Waalbrug, dan ben je veilig. Verder zul je moeten lopen." De volgende dag werd de lamp netjes bij Koenders afgegeven.

Koenders was altijd politieman, vanaf het moment, dat hij zijn huisdeur achter zich dichttrok tot op het moment dat hij weer thuis kwam. De meeste mensen uit Bemmelen kenden hem niet anders dan in uniform. Wat er ook gebeurde, hij was er, handhaafde de orde en loste problemen op. Kortom, hij deed wat zijn hand vond om te doen.

In de oorlog

De oorlogstijd was een heel moeilijke periode voor een politieman. Ook Koenders stond voortdurend voor het dilemma: aanblijven als politieambtenaar en dan dus je werk doen in dienst van de vijand, maar met wellicht de mogelijkheid iets te redden, of onderduiken, met de wetenschap dat de bezetter dan vast en zeker een Duitsgezinde agent zou aanstellen. Koenders besloot te blijven. Omdat zijn broer Arend lid was van de NSB, de Nederlandse nazi-partij, meenden sommigen, dat Koenders ook niet te vertrouwen zou zijn. Het lidmaatschap van de NSB van Arend Koenders betekende ook niet dat deze Bemmelaar niet te vertrouwen was. In de jaren vóór de oorlog zat onze economie in een diep dal, terwijl de Duitse economie onder het bewind van Hitler en zijn vrienden enorm in de lift zat. Veel mensen meenden toen er goed aan te doen de NSB te steunen. Dan zou het hier ook wel beter worden. Toen ze later tot de ontdekking kwamen welke kant het opging, was het heel moeilijk en zeer verdacht om het lidmaatschap te beëindigen. Zo verging het ook Arend Koenders, op wiens gedrag tijdens de oorlog niets was aan te merken.

Hendrik Koenders moest wel eens een arrestatie uitvoeren op last van de Duitsers. Hij deed echter zijn uiterste best om de betrokkenen vooraf te waarschuwen als hij wist, dat er controle of een razzia gepland was. Vaak ging hij dan naar burgemeester Van Elk. Hoewel die veel zakelijker was dan zijn ambtsvoorganger Herckenrath waarmee Koenders uitgebreide gesprekken kon voeren, was het overleg met Van Elk altijd uitstekend. Samen bespraken burgemeester en veldwachter dan op welke manier de meeste -en zo mogelijk alle- mensen gewaarschuwd konden worden. Soms informeerde Koenders de betrokkenen rechtstreeks. Bij de uitvoering van gedwongen arrestaties liet hij nog wel eens zogenaamd een steekje vallen. Zo gaf hij dokter Poell gelegenheid om te verdwijnen. De dokter moest worden opgehaald, omdat hij zich niet aangesloten had bij de Duitse Artsenkamer. Hij mocht nog wel wat spullen pakken, terwijl de veldwachter in de kamer bleef wachten. Via de achterdeur verdween de dokter.

Meestal was hij ook op de hoogte als er ergens clandestien geslacht werd. Het tekent wel zijn verhouding met de bevolking, dat hij er desondanks niets tegen ondernam. En vaak kreeg hij wel iets van het geslachte beest mee....

Op een dag kwam een stel Duitsers in gezelschap van Koenders bij Meurs op de Plak met de bedoeling om Jan te arresteren. Die had zich voor krijgsgevangenschap moeten melden, maar dat had hij niet gedaan. Voor de familie Meurs was het een geruststelling, dat Koenders er bij was. Het zou wel niet zo'n vaart lopen met de veldwachter er bij, dachten ze. De deur was zoals altijd gewoon open en de Duitsers liepen dus gemakkelijk naar binnen. Daar werd Jan gearresteerd en afgevoerd. Natuurlijk werd dit Koenders niet in dank afgenomen, maar achteraf realiseerde men zich, dat Koenders de onderduiker die bij het voorval aanwezig was zogenaamd niet gezien had. Behalve Jan Meurs werden die dag elders in Bemmelen nog twee mensen opgehaald.

Op het manneneiland

Koenders heeft in de periode eind 1944 – begin 1945 toezicht gehouden. Er werd een aantal mensen aangezocht om lid te worden van de hulppolitie. Dat waren Koos van Brakel, Piet Hendriks, Jan Hendriks, Theo Heijmen, Jan Peren, Koos Spanbroek en Harrie Polman. Ze waren te herkennen aan een armband waarop de letter H stond. Hun taak was het om, onder leiding van Koenders, zoveel mogelijk diefstal te voorkomen en hulp te verlenen bij de organisatie van de evacuatie. Ze hadden veel steun aan de veldwachter, van wie ze heel veel leerden.

Op een dag kwam Piet Hendriks in zijn functie als hulppolitieman bij Eikhout aan de Oude Postweg in Ressen. Daar zaten op dat moment Piet en Jan Peren, Thé Rutgers en Daan Meurs. Piet Hendriks kwam vertellen, dat Piet Peren niet op het manneneiland mocht blijven, maar naar zijn evacuatieadres moest gaan. Daan Meurs vroeg aan Hendriks: "Wie heeft jou gestuurd?" "Koenders," was het antwoord. "Wel, laat hij dat dan zelf maar komen vertellen!" Tien minuten later was de veldwachter er zelf. Hij vertelde, dat er niets aan te doen was. Daan Meurs zei: "Moet nou iemand, die indertijd jongens gearresteerd heeft, nu komen vertellen, dat er iemand weg moet?" Daan doelde op de arrestatie van zijn broer Jan. "Begrijp me goed," zei Koenders, "ik was toen liever in de grond gezakt!" "Had dat dan maar gedaan," was Daan's bittere antwoord. Toen Daan Meurs dit verhaal vertelde, zei hij er bij, dat dit alles gezegd werd in de emotie van het moment en dat hij achteraf wel begreep, dat Koenders ook alleen maar orders uitvoerde. Hij voelt er ook geen wrok over. Piet Peren moest weg, maar korte tijd later was hij weer terug.

Leden van gezinnen die uit elkaar raakten tijdens die chaotische dagen van de evacuatie, gingen naar Koenders om te informeren naar hun familie. Koenders kon dan soms tips geven, zodat men elkaar terugvond.

Na de oorlog

Steeds meer begonnen de mensen de integere politiemann te waarderen. Telkens werd zijn advies gevraagd. Zo organiseerde Koenders centrale verkooppunten, waar de inwoners van Bommel tijdens de vakanties van de bakkers brood konden halen. Zelfs na zijn pensionering speelde hij nog een belangrijke rol bij de toedeling van wijken aan de Bommelse bakkers. De bezorging van brood kon daardoor veel efficiënter verlopen, maar de bakkers hadden daarover onderling geen overeenstemming kunnen bereiken. "Hij was zeer met mensen begaan," vertelde Mientje Janssen, "Ook bij het handhaven van de sluitingstijd deed hij, mits het rustig was, niet moeilijk."

Hennie Janssen was na de oorlog in militaire dienst. Hij zou naar Indië moeten, maar dat hoefde niet omdat hij thuis in de zaak onmisbaar was. Hij was in Arnhem gelegerd als kok en was thuis wanneer dat maar enigszins lukte, ook als hij eigenlijk in de kazerne had moeten zijn. Koenders zag dat wel, maar deed alsof hij van niets wist.

Bij bakker Van Mook was brand geweest. Koenders moest die zaak onderzoeken. Hij had meteen al het oog op een jonge bakkersknecht laten vallen, die regelmatig streken uithaalde. Zoals het losmaken van de handrem van een auto, die op een helling stond met alle gevolgen van dien. Koenders onderwierp de jongeman aan een stevig verhoor en de jongen bekende. Meteen bekende hij ook een aantal brandstichtingen in de Ooijpolder, zodat Koenders tegelijk een aantal zaken buiten de gemeente oploste. Hij kreeg daarvoor een oorkonde van de commissaris van de koningin in Gelderland.

Op een dag kregen twee vrouwen in de noodwoningen aan de Groenestraat ruzie. Het ging er nogal stevig aan toe. Ze trokken elkaar aan de haren en omstanders riepen de politie er bij. Koenders keek de vechtpartij eens aan en zei: "Pluk elkaar niet kaal, maar geef elkaar liever een hand." Het natuurlijk gezag van de politiemann zorgde voor het beëindigen van de ruzie!

Hij kon ook op een droog-humoristische manier iemand tot voorzichtigheid manen. Toen op een kermisdag Dien Derksen, hoogzwanger, haar krachten eens wilde proberen bij de kop van Jut, kwam Koenders aangelopen. Hij stond even te kijken. "Niet te hard slaan," zei hij toen, "het kind zou er van kunnen komen."

Afscheid

In 1958 ging Hendrik Koenders met pensioen. Er werd een enorm afscheidsfeest georganiseerd, waar naast burgemeester Van Elk en een aantal hoge politiefunctionarissen ook wethouder Hermsen, pastoor Mulder en dominee Plooi en verschillende collega's aanwezig waren.

Veldwachter Koenders die na de oorlog opperwachtmeester van de rijks politie was geworden, een rang die hij dubbel en dwars verdiend had en die precies bij hem paste volgens politiemajoor Cammaert, werd zeer lovend toegesproken. Bij een eerdere gelegenheid had hij al een lintje gekregen van Hare Majesteit de koningin en nu werd hij nog eens uitgebreid gehuldigd. Er was geld ingezameld en daarvan was een televisietoestel gekocht. Er was echter nog heel wat geld over, dat hem onder couvert werd aangeboden. Van

zijn collega's kreeg hij een fraaie koekoeksklok en verder waren er vele sigaren voor hem en bloemen voor zijn vrouw. Koenders was duidelijk heel emotioneel toen hij zijn slotwoord uitsprak, maar vooral zeer dankbaar voor de waardering die hem ten deel was gevallen. Hij werd opgevolgd door opperwachtmeester Van Dijk.

Hendrik Jan Koenders overleed op 22 mei 1975. Met hem verloor het dorp Bemmelen een bijzonder markante figuur. Zijn echtgenote overleed op 19 oktober 1979.

Burgemeester Van Elk biedt Hendrik Koenders een cadeau aan bij diens afscheid.

Met dank aan de heren Meurs, Stuart, Schaeffer en Houtzeel en de dames Van Elk en Janssen voor hun medewerking.

Joop Verburg

Warmer dan sinds honderd jaar

Winter en zomer 1947 beiden eeuwrecords ¹⁹⁻⁸⁻¹⁹⁴⁷

Ergens in de zon. Maandagmiddag. — Wie zich herinnert hoe hij in 1911 zonder boord gelopen heeft vanwege de onbarmhartige zon, die heeft wellicht niet in de gaten, dat de zomer van dit jaar die van '11 reeds verre overtroffen heeft in warmte en zonneshijn. Of die boordeloze meneer zou een ijscokarretje gehad moeten hebben; hij zou dan in zijn laatje-van-nu meer centen hebben dan in het roemruchte hittejaar van voor de vorige wereldoorlog.

In 1911 waren er 42 zomerse dagen met een temperatuur van rond 25 graden. Dit jaar hebben we er nu al meer gehad en bovendien genoten we al 16 dagen met tropische temperatuur, n.l. meer dan 30 graden. Neen, die zomer van '11 was 'n heerlijke zomer; wat we nu beleven is niet mooi meer. In een eeuw is het zó heet niet geweest en onze kindskinderen zullen we met evenveel succes het verhaal van de barre winter '47 kunnen vertellen als dat van de snikhete zomer van hetzelfde jaar. Een wonderlijk jaar, waarover nog lang gesproken zal worden.

En hoe ziet de toekomst er uit. Het valt zo moeilijk nog te geloven aan dagen in Augustus, waarop we onze demi aanschieten en zeggen: „Je kunt 'm best aan hebben!” En toch.... Deze week zal het wel warm blijven. Onweersdreigingen zijn niet in de buurt en van regen of iets van die aard is in de verste verte geen spoor. Wat daarna gebeuren kan (volgende week dus) durft de Bilt nog niet voorspellen. En wij helemaal niet. Maar dat niet alleen de land- en tuinbouwers bidden om regen is een feit.

Uut de ouwe deus

Werrum!

De grôtste hitte is ientussen vurbij, as ik dit schrief, mar wat was 't werrum de lôtste weken!

D'r wier veul over gepraot overal. 't Schel wel, da'j d'r toch niks aon doen kun. Het beste is um ow eige rustig te houwen, veul te drinken en uut de zon te blijven. Mekkeluk zat, zou je dinken. Mar vur al die minsen dan die aon 't werk zien en per sé buuten motten zien? Da vil niet mee!

Je kunt 't je hos niet veurstellen, da'j over 'n goeie maond de wienterjas wer mot klaorhangen en das en muts of oorwermers op mot zuuken.

Ien 1947 schreef 'De Gelderlander' (erges ien de zon) dat 't ien 100 jaor niet mer zo werrum gewes was. De journalist van toen klaagde dat 't niet mooi mer was wat ze ien dat jaor beleefden. Nee, dan de zomer van 1911; die was heerlijk!

Op dat moment ien augustus telden ze al 16 tropische dagen. 't Zouwen uiteindelijk 38 dagen mit tropische temperaturen ien vier hittegolven worden, die zomer ien 1947. Mien moeder het vroeger wel es verteld dat 't niet mekkelijk was mit die hitte; ze was ien verwachting van mien bruur, die dat jaor ien november wier geboren.

De kranten van dezer dagen praoten over de 34^e hittegolf sinds ruum 100 jaor. Die zullen ok wel blijven kommen ien de toekomst.

Vur dit moment kieken we allemaol wel uut nor 'n flinke regenbui. Niet alleen de minsen, mar ok de dieren en de planten hebben 't hard nodig.

Maria Janssen

De tempels van Elst

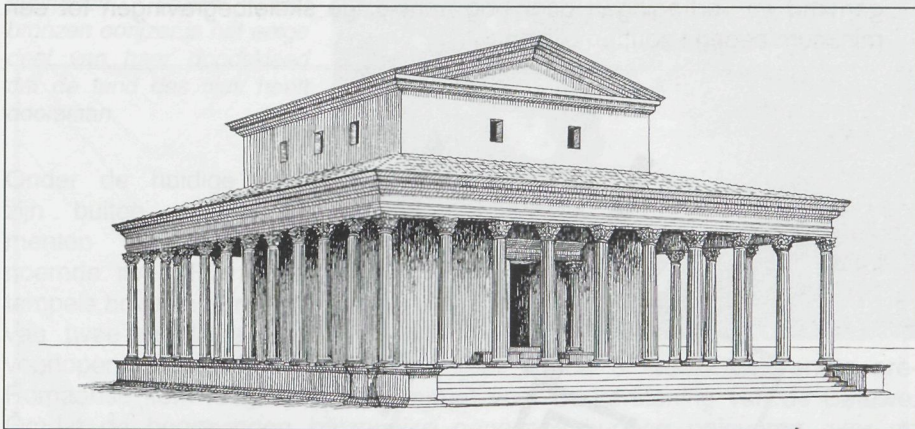
Onder het schip van de hervormde kerk in Elst zijn de best bewaarde fundamenteën van Romeins Nederland te bezichtigen. Zij behoren tot twee tempels die in 1947 tijdens archeologisch onderzoek binnen de muren van het kerkgebouw min of meer bij toeval werden ontdekt. De jongste van de twee staat te boek als een van de grootste tempels die ons ten noorden van de Alpen bekend zijn. De omvang en het perfect bewaarde muurwerk maken deze tempel tot een monument van internationale betekenis. Zijn indrukwekkende verschijning (figuur 1) maakt tevens duidelijk dat we hier niet te doen hebben met een willekeurig heiligdom, maar met een van de hoofdheiligdommen van de Bataven. Volgens de bestaande opvattingen is de oudste tempel tijdens de Bataafse opstand (69/70 na Chr.) in vlammen opgegaan en geeft de monumentale herbouw op symbolische wijze uitdrukking aan het herstel van de geschonden vertrouwensband tussen Bataven en Romeinen. Voor het eerst sinds meer dan een halve eeuw doen archeologen van de Vrije Universiteit te Amsterdam nu onderzoek naar de sporen van dit heiligdom. Dit artikel geeft een beknopte samenvatting van de verrassende resultaten van de eerste campagne.

In schril contrast met de grote wetenschappelijke en cultuurhistorische betekenis van het heiligdom, staat onze kennis ervan. Wanneer we uitgaan van de stelregel dat een Romeinse tempel wel een belangrijk, maar zeker niet het enige element van een Romeins heiligdom vormt, mogen in de directe omgeving van de tempels allerlei andere sporen worden verwacht. Tot voor kort was daarvan echter niets bekend. Daarin kwam onbedoeld verandering toen in 2001 bij rioleringswerkzaamheden in de rond de kerk gelegen St. Maartenstraat archeologische vondsten werden gemeld. Deze vormden voor de gemeente Overbetuwe en de provincie Gelderland aanleiding het Archeologisch Instituut van de Vrije Universiteit opdracht te geven voor een verkennend onderzoek naar buiten de kerk aanwezige sporen van het heiligdom. Dit onderzoek, dat wordt uitgevoerd in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), vindt plaats tijdens de zomermaanden van 2002 en 2003.

De doelstelling van het onderzoek rond de kerk is tweeledig. Vanuit het oogpunt van archeologische monumentenzorg is het streven gericht op het bepalen van de omvang van het heiligdom en de kwaliteit van de nog aanwezige sporen. Om onaangename verrassingen als die tijdens de recente rioleringswerkzaamheden in de toekomst te voorkomen, is het voornemen opgevat het terrein rondom de hervormde kerk op termijn de status van wettelijk beschermd archeologisch monument te geven. Voor de bredere omgeving wordt gedacht aan een planologische bescherming of aan opname in een gemeentelijke monumentenlijst. Vóórdat tot dergelijke verstrekkende

beschermende maatregelen wordt overgegaan, dient echter helder te zijn dat de aanwezige sporen zulke maatregelen rechtvaardigen.

Daarnaast beoogt het onderzoek onze kennis van het heiligdom te vergroten. Dat dient niet alleen een wetenschappelijke onderzoeksinteresse, maar kan ook belangrijke bouwstenen aandragen voor een gemeentelijk erfgoed-ontwikkelingsplan.

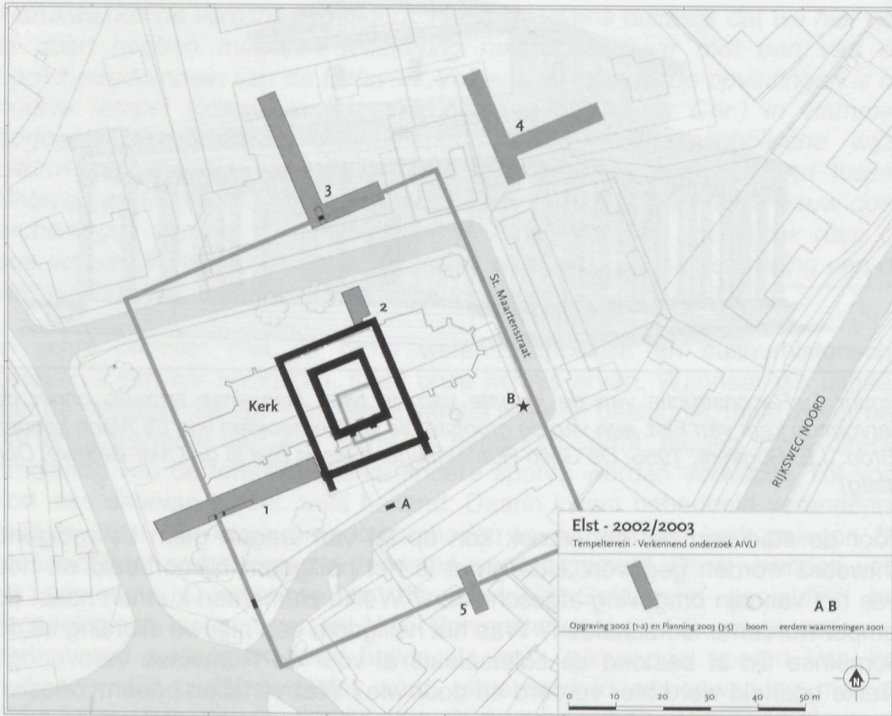
Figuur 1: Reconstructie van de jongste van de twee Romeinse tempels onder de hervormde kerk van Elst, een van de grootste die wij ten noorden van de Alpen kennen (Bron: J.E. Bogaers, 1955: De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe, Den Haag).

Vóór de start van het onderzoek kon op tal van vragen geen bevredigend antwoord worden gegeven. Hoe groot is het heiligdom bijvoorbeeld en hoe was het van zijn omgeving afgescheiden? Welke elementen kunnen naast de tempel worden onderscheiden? Was het heiligdom een nieuwe stichting uit de Romeinse tijd of bestond de cultusplaats al vóór de Romeinse verovering? Welke godheid werd hier vereerd en door wie? Wat vertellen bodemvondsten ons over hier uitgevoerde rituelen? En hoe zit het met het befaamde hiaat tussen het einde van het heiligdom in de 3^e eeuw en de bouw van de eerste christelijke kerk in de 8^e eeuw? Heeft de plek altijd een religieuze betekenis gehad of berust de aanwezigheid van een christelijke kerk boven op de resten van een Romeinse tempel op louter toeval?

Het in 2002 uitgevoerde onderzoek heeft zich beperkt tot het door de St. Maartenstraat omsloten kerkterrein. In de campagne van 2003 zullen enkele verder van de tempels gelegen terreinen worden onderzocht (figuur 2). In de oorspronkelijke opzet van het onderzoek waren voor dit jaar ter oplossing van de hierboven geformuleerde vragen vier proefsleuven van 4 m breed en met een totale lengte van 70 m voorzien. Zo kon idealiter aan drie zijden van de

tempels de begrenzing van het heiligdom worden vastgesteld. Deze planning was gebaseerd op drie uitgangspunten:

1. op de waarneming dat de bovengrond tot circa 1 m onder het maaiveld was verstoord en daarmee relatief snel zou kunnen worden verwijderd;
2. op de vaststelling dat het Romeinse looppniveau op circa 1,5 m onder het maaiveld lag; en
3. op de verzekering dat het (post)-middeleeuwse kerkhof in de 19^e eeuw was geruimd en vertragingen door nog aanwezige skeletbegraveningen tot een minimum beperkt zouden blijven.

Figuur 2: Topografie van het centrum van Elst met daarop de contouren van de hervormde kerk, de plattegrond van de beide Gallo-Romeinse tempels onder de kerk (jongste fase in zwart), het door de St. Maartenstraat omsloten kerkterrein, de locatie van de proefsleuven, de reconstructie van de tempelhof en de mogelijke locatie van het altaar (A).

De kerk en haar begraafplaats

Al snel werd duidelijk dat deze uitgangspunten te optimistisch waren gesteld. Niet alleen bleek het aantal intacte skeletbegraveningen veel talrijker dan vermoed, ook bleek het Romeinse niveau buiten de kerk 0,5 tot 1 m dieper te liggen dan binnen het gebouw. Dit komt omdat de tempels vermoedelijk op een natuurlijke hoogte lagen die bovendien kunstmatig is opgehoogd. In totaal zijn

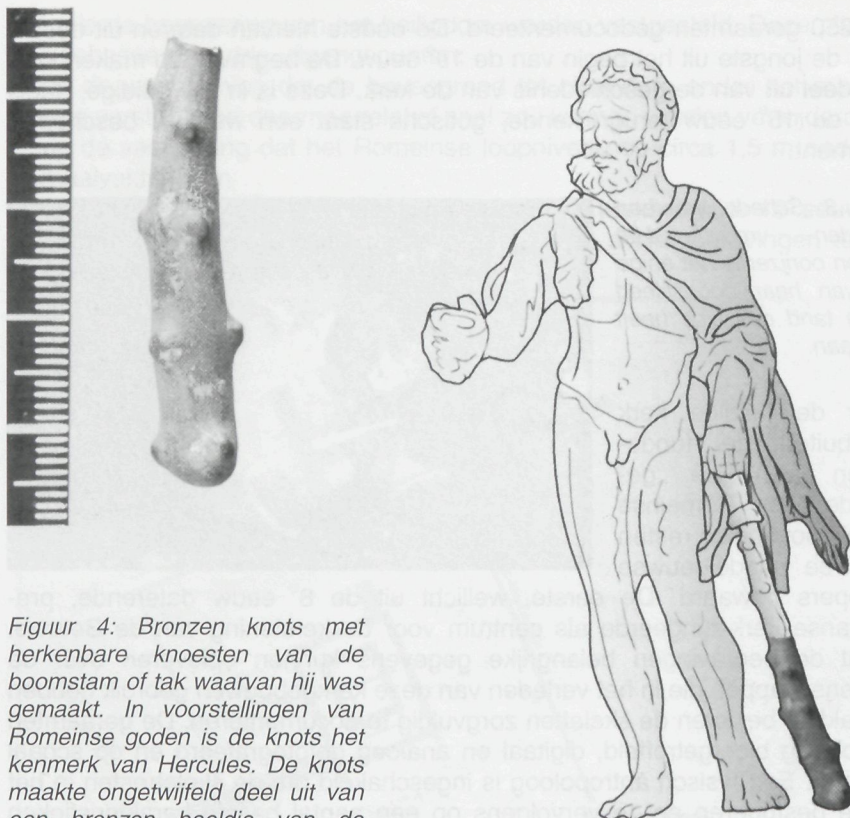
bijna 250 geraamten gedocumenteerd. De oudste hiervan dateren uit de 14^e eeuw, de jongste uit het begin van de 19^e eeuw. De begravingen maken integraal deel uit van de geschiedenis van de kerk. Deze is in zijn huidige, deels tot in de 15^e eeuw terugreikende, gotische staat een wettelijk beschermd monument.

Figuur 3: Schedel van een overleden vrouw. Het bronzen oorijzer is het enige deel van haar doodskleed dat de tand des tijds heeft doorstaan.

Onder de huidige kerk zijn buiten de fundamente van de genoemde twee Romeinse tempels bovendien resten van twee middeleeuwse voorlopers bewaard. De eerste, wellicht uit de 8^e eeuw daterende, pre-Romaanse kerk fungeerde als centrum voor de kerstening van de Betuwe. Omdat de begravingen belangrijke gegevens kunnen opleveren over de gemeenschappen die in het verleden van deze kerkgebouwen gebruik hebben gemaakt, is besloten de skeletten zorgvuldig te documenteren. De geraamten zijn volledig blootgetroffen, digitaal en analoog gefotografeerd en op schaal getekend. Een fysisch antropoloog is ingeschakeld om de skeletresten in het veld te bestuderen en ze vervolgens op een aantal basale karakteristieken (sekse, leeftijd, lengte en pathologie) te onderzoeken.

De jongere skeletten leveren interessante informatie over de lokale klederdracht. Te noemen zijn doodskleden en haarkapjes, die door de erin verwerkte koperdraad en koperen spelden niet alleen zorgen voor groene verkleuringen aan het bot, maar ook maken dat stukken textiel zijn bewaard. Onder de grafvondsten zijn tevens oorijzers (figuur 3), vingerringen, een serie rozenkransen (deels met amulet en crucifix), haarnaalden en felgekleurde balletjes van geblazen glas. Munten zijn alleen los in de grafkuilen aangetroffen. De rozenkransen duiden erop dat een deel van de bijgezette personen katholiek was, terwijl de kerk sinds de reformatie in 1588 hervormd is. Dit vloeit voort uit het feit dat de Grote Kerk van Elst tot aan de Franse tijd het enige godshuis was met begraafrecht. Hier is gedurende een zeer lange periode (van circa 850 tot 1850) de gehele bevolking van het dorp en waarschijnlijk ook van alle omliggende buurtschappen begraven. Het oorspronkelijke kerkhof is dan ook groter geweest dan het huidige kerkterrein en omvat waarschijnlijk duizenden graven.

Figuur 4: Bronzen knots met herkenbare knoesten van de boomstam of tak waarvan hij was gemaakt. In voorstellingen van Romeinse goden is de knots het kenmerk van Hercules. De knots maakte ongetwijfeld deel uit van een bronzen beeldje van de halfgod.

De 95 gevonden middeleeuwse munten (begin 8^e eeuw tot begin 16^e eeuw) vormen een belangrijke aanvulling op de muntreeks die tijdens het onderzoek in 1947 werd geborgen. Vreemd genoeg heeft het onderzoek destijds alleen laatmiddeleeuwse stukken opgeleverd. Opmerkelijk is het relatief grote aantal penningen van bisschop Herman van Utrecht (1150-1156), elders een zeldzame verschijning. Misschien mogen we een verband zoeken met een uitbreiding van de Romaanse kerk. Als bouwheer (opdrachtgever/financier) ligt dan de bisschop van Utrecht het meest voor de hand.

Het heiligdom: nieuwe inzichten

Met het onderzoek van het skeletmateriaal is een schat aan demografische gegevens van een (post-)middeleeuwse rurale gemeenschap verzameld, een onderwerp waarnaar in Nederland nog nauwelijks archeologisch onderzoek is verricht. Het beslag dat dit onderzoek op tijd en middelen heeft gelegd, heeft uiteindelijk ertoe geleid dat slechts twee van de vier voor 2002 voorziene

proefsleuven konden worden gerealiseerd. De campagne van 2002 heeft ondanks de beperkte schaal spectaculaire resultaten opgeleverd die het beeld van het heiligdom ingrijpend veranderen. Zij kunnen in 5 punten worden samengevat:

1. Dankzij het nu uitgevoerde onderzoek krijgen we voor het eerst een indruk van de omvang en lay-out van het heiligdom. In een van de twee proefsleuven zijn de stenen fundamenteën ontdekt van een tweetal muren waarmee het heiligdom van zijn omgeving werd afgeschermd. Mede op grond van eerdere waarnemingen kan een voorlopige reconstructie van de omheining van het tempelcomplex worden gegeven. De door de muren omsloten tempelhof vormde het toneel voor de collectieve rituelen. Centraal daarin stond een in de lengteas van de tempel gelegen altaar, waarvan de vermoedelijke standplaats is geïdentificeerd.
2. Voor het eerst kan ook duidelijkheid worden verschaft over de oorsprong van de cultus. Keltische en vroeg-Romeinse munten bewijzen dat het heiligdom al vóór de bouw van de eerste stenen tempel als cultusplaats in gebruik was (figuren 5 en 6). Aangenomen mag worden dat aan de stenen tempels een openluchtcultusplaats is voorafgegaan.

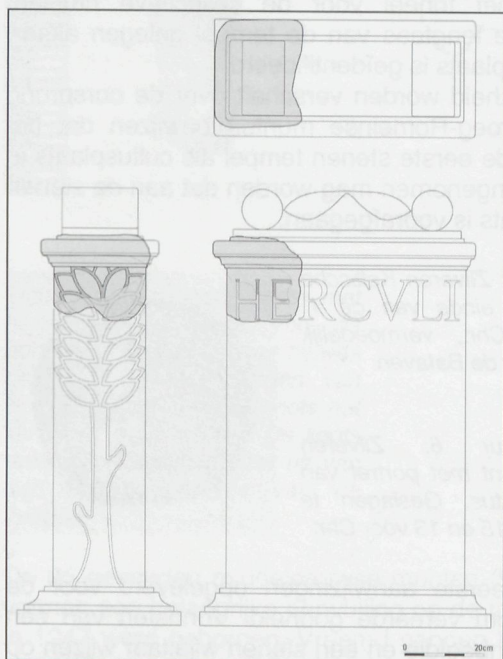
Links figuur 5: Zilveren Keltische munt uit het einde van de 1^e eeuw vóór Chr., vermoedelijk geslagen door de Bataven.

Rechts figuur 6: Zilveren Romeinse munt met portret van keizer Augustus. Geslagen te Rome tussen 15 en 13 vóór Chr.

3. Het onderzoek heeft ook de eerste aanwijzingen opgeleverd voor de identiteit van de in het heiligdom vereerde godheid. Vondsten van een fragment van een bronzen godenbeeldje en een stenen wijaltaar wijzen op een cultus voor Hercules (figuren 4 en 7). Deze godheid is geen onbekende. Ook het heiligdom van Empel bij 's-Hertogenbosch was aan hem gewijd. Ook kennen we een aan hem gewijd votiefaltaar dat werd opgericht door de oppermagistraat van de Bataven. De nieuwe vondsten onderstrepen dat deze halfgod een belangrijke plaats in de publieke cultus van de Bataven heeft ingenomen. Grote hoeveelheden dierlijk botmateriaal, voornamelijk van runderen, wijzen op met de cultus verbonden collectieve offermaaltijden.
4. De fundamenteën van tempel en omheiningmuur rustten op een reeks van aangepunte eikenhouten palen. Nieuw dateringonderzoek op basis van jaarringen bewijst dat beide bouwwerken gelijktijdig werden aangelegd. Verrassend is dat dit veel later gebeurde dan tot dusver gedacht, namelijk

rond 100 na Chr. Dit betekent dat de bouw van de jongste monumentale tempel in een compleet andere historisch daglicht komt staan. Niet de na de Bataafse opstand herstelde vriendschapsrelatie met de Romeinen, maar bijzondere rechtsprivileges die keizer Traianus de Bataafse gemeenschap verleende vormen de vermoedelijke historische achtergrond van de prestigieuze verbouwing van het heiligdom. Een keizerlijke patronage ('sponsoring') van het heiligdom is daarbij niet uitgesloten. Klopt deze zienswijze, dan is zij tevens een aanwijzing hoe nauw politiek en religie in heiligdommen van de publieke cultus met elkaar verweven konden zijn.

Figuur 7: Voor-, zij- en bovenaanzicht van een kalkstenen wijgeschenk in de vorm van een altaar. De eerste twee letters suggereren dat het opgedragen was aan Hercules. Op de zijkant is een boom voorgesteld. Het fragment is gevonden tijdens opgravingen te Elst-Brienenshof op circa 500 m van het tempelterrein. Het wijgeschenk, dat oorspronkelijk ruim 1 m hoog is geweest, is in later tijd vermoedelijk meegenomen naar de nederzetting bij Brienenshof om daar voor een ander doel te worden hergebruikt.

5. Ook op de vaak gestelde vraag naar de ontwikkeling van het terrein tussen het einde van het heiligdom in de 3^e eeuw na Chr. en de bouw van de eerste christelijke kerk boven op de fundamenteën van het Romeinse heiligdom in de 8^e eeuw kan nu voor het eerst een bevredigend antwoord worden gegeven. In een oorkonde uit 726 wordt de plaats van de nieuw te stichten kerk beschreven als 'waar ooit een legerplaats heeft gelegen'. Dit wijst erop dat de oorspronkelijke functie van de vermoedelijk nog als ruïne in het landschap zichtbare tempel, in de 8^e eeuw niet meer bekend was. Omdat het huidige onderzoek geen enkele aanwijzing voor een gebruik van het terrein in de laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse periode heeft opgeleverd, moet worden aangenomen dat de bouw van de eerste kerk -

behalve door de beschikbaarheid van geschikt steenmateriaal - op zijn best kan zijn ingegeven door de wens aansluiting te vinden bij een Romeins verleden. Van een continue religieuze traditie, zoals tot voor kort werd gesuggereerd, kan geen sprake zijn.

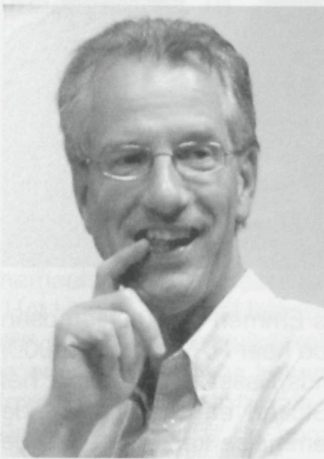
Ton Derks

Noot van de redactie:

Toen deze bijdrage werd geschreven, moest het onderzoek in de zomer van 2003 nog plaatsvinden. Over de resultaten daarvan zult u nader worden geïnformeerd.

De thema-avond van 20 mei 2003 over archeologie

De hiervoor opgenomen bijdrage is een bewerking van de uitgave 'Archeologisch Instituut Vrije universiteit, Amsterdam (brochure nr. 9, oktober 2002)'. Ton Derks verzorgde de tekst en Bert Brouwenstijn de vormgeving van die publicatie over het recente archeologisch onderzoek.

Op dinsdag 20 mei was Ton Derks onze inleider op de thema-avond over dit onderwerp. De lezing met dia's kreeg de titel: 'Verrassende ontdekkingen tijdens nieuw onderzoek van de Romeinse tempels onder de hervormde kerk in Elst'. De heer dr. Ton M.J. Derks is docent aan het Archeologisch Instituut en was leider van het onderzoeksteam dat in de zomer van 2002 in opdracht van de gemeente Overbetuwe en de provincie Gelderland, in samenwerking met de ROB, een verkennend onderzoek uitvoerde naar de omvang en kwaliteit van buiten de kerk nog aanwezige archeologische sporen.

Ton Derks luistert naar reacties op zijn lezing.

De omstreeks 45 aanwezigen waren onder de indruk van de goed opgebouwde en uitermate boeiend gebrachte presentatie. Ton Derks slaagde er in om op een heldere manier de verbanden tussen het recente onderzoek en de daaruit getrokken conclusies uiteen te zetten. Sommige van die conclusies dwingen tot een herziening van vertrouwde gezichtspunten en opvattingen die op eerder archeologisch onderzoek waren gebaseerd. Dat leverde de inleider nog tal van vragen op uit de zaal. Rond kwart over tien vertrok iedereen tevreden huiswaarts.

Marc Kocken

Uitreiking Kringprijs 2003

Net voor de pauze tijdens de thema-avond, die volgde op de algemene ledenvergadering op dinsdag 20 mei, werd door voorzitter Marc Kocken de Kringprijs van de Historische Kring Bemmelse uitgereikt. Deze prijs wordt toegekend aan een persoon of meerdere personen, die zich verdienstelijk hebben gemaakt voor de gemeenschap door het restaureren en onderhouden van een monument, door een bijdrage aan de geschiedschrijving of door zich op een andere wijze in te zetten voor doelstellingen, die overeenkomen met die van de kring.

Dit jaar gaat de Kringprijs naar vader Wim en zoon Jan Nas en hun beide echtgenotes, voor de voorbeeldige wijze waarop zij de stoeterij Buitenzorg, zowel de gebouwen als het terrein, hebben gerestaureerd en onderhouden en omdat zij door het houden van rondleidingen de stoeterij voor belangstellenden gastvrij openstellen en het gebruik ervan laten zien. De heer Wim Nas nam, samen met zijn vrouw, de prijs in ontvangst. De heer Jan Nas en zijn vrouw konden helaas niet aanwezig zijn.

De heer en mevrouw Nas bij de uitreiking van de Kringprijs.

Eerder werd de Kringprijs uitgereikt aan de families Emmen (1990), Berndsens (1991), Teunissen (1994), Brenters-Goris (1996), de heer N. Meuwssen (2000) en aan het bestuur van de Stichting Restauratiefonds Ressen (1992) voor het in ere herstellen van monumenten. Pastoor B. Stukart en ondergetekende kregen de prijs voor de geschiedschrijving over Bemmelse kerken (1993), de VVV Boven-Betuwe voor de organisatie van NCRV's Kerkenpad (1995), de heer D. Meurs voor zijn rol bij het scholenproject 'Twee keer bevrijd' (1997), mevrouw M. Janssen-Verhagen voor haar bijdrage aan het behoud van het dorpseigene in Haalderen (1999), de Vereniging Dorpsbelangen Ressen voor het documenteren van Ressen'se geschiedenis in woord en beeld (2001) en de Stichting Streekmuseum Over-Betuwe voor de uitgave van het Monumentenboek Bemmelse (2002). Over 1998 werd geen Kringprijs uitgereikt.

Joop Verburg

Het geheim van 'Het Hoog'

Gedurende de jaren van de Duitse bezetting van mei 1940 tot september 1944 hebben diverse mensen zich, vaak met gevaar voor eigen leven, op bijzondere wijze ingezet voor de medemens, doordat ze probeerden deze uit handen van de bezetter te houden. Voor de jonge mensen uit Bemmelse omgeving waren die bezettingsjaren donkere tijden. Jongens van achttien jaar en ouder waren verplicht te werken in Duitsland. Of ze moesten de gevaarlijke weg kiezen: niet gaan en 'onderduiken' bij mensen ver van eigen thuis.

De enige contactpersoon, die op veel boerderijen kwam, was de veearts. Hij was een van de weinigen, die over gemotoriseerd vervoer beschikten. In die dagen had Jacques van den Born zijn veeartspraktijk gevestigd op 'Het Hoog' in Bemmelse. In die praktijk werden niet alleen kleine huisdieren behandeld, maar ook en voornamelijk paarden en koeien. Daardoor kwam de veearts overal en had hij zodoende contact met veel boerenfamilies.

Jacques van den Born op latere leeftijd.

De heer Van den Born was echter ook actief in het verzet. Daardoor leidden de contacten die hij met de boeren had tot het onderbrengen, dus onderduiken, van veel boerenzonen. Hoeveel van deze mensen hij van een onderduikadres heeft voorzien, is niet bekend. Maar in al die jaren was er herhaaldelijk een andere tuinman aan het schoffelen of harken in de tuin van 'Het Hoog'. Pas veel later bleek dat die jongens in de tuin onderduikers waren die op een onderduikadres wachtten. De plaatselijke politie stond aan de goede kant. Het was bekend dat Van den Born altijd getipt werd als voor de komende nacht een razzia van de Duitsers verwacht werd. De heer Van den Born sliep dan bij de buren, de familie Van Setten, Dorpsstraat 2. Als 's morgens de kust veilig was, ging hij terug naar zijn eigen huis.

Hoewel Van den Born uiterst gevaarlijk werk heeft gedaan voor de Betuwse samenleving en in het bijzonder voor de boeren heeft hij later eigenlijk nauwelijks de waardering gekregen die hem toekwam.

Carel van Setten

Naschrift van de redactie:

In aanvulling op deze bijdrage verwijzen wij u graag naar het boek 'Twee keer bevrijd', uitgegeven door de kring bij gelegenheid van de vijftigste herdenking van onze bevrijding in 1995. In hoofdstuk 2 zijn daar de persoonlijke herinneringen van de heer Van den Born tijdens de oorlogsjaren en de periode kort daarna weergegeven.

Flitsen uit de geschiedenis van Doornik (10)

Franse invasie overspoelde Bommel, Doornik, Ressen en Lent

Over-Betuwe bij voorbaat verloren land

Een onderbelicht hoofdstuk in de geschiedenis van de dorpen langs de noordelijke Waaloever is de Franse vloedgolf die in het rampjaar 1672 in juni en juli de Betuwe overspoelde. Eindeloze colonnes infanterie en duizenden cavaleristen trokken over de kurkdroge Waalbandijk, stukken geschut en zwaarbeladen troswagens reden de kwetsbare dijken aan flarden. De plattelandsbevolking vluchtte in paniek voor de aanstormende Franse legers uit om door diezelfde legers ingehaald te worden en verder verstrooid te raken. Wisten de overweldigers klinkende munt te slaan uit de afkoop van plunderingen van gevallen steden als Arnhem en Nijmegen, minder consideratie hadden zij met de opgejaagde radeloze dorpelingen die in de eerste weken van de invasie niet werden ontzien. De schaarse eigentijdse bronnen laten aan duidelijkheid niets te wensen over: ...alles moesten achterlaeten ofte wierden andersins noch moedernaecht daertoe uitgekleetd..... Onder de rook van Doornik woedde een korte hevige strijd om de schans Knodsenburg.

Het lange voorspel

Gelder kende na de reductie van Nijmegen in 1591 geen gouden eeuw zoals Holland. Gelder verarmde door de moordende concurrentie van de snelgroeiende Hollandse steden die alle handel naar zich toe wisten te trekken. De eertijds bloeiende Gelderse handelsstadjes verkommerden onder een continue neerwaartse economie. Betuws fruit en Betuwse paarden, Gelders spek en Gelderse ham waren gewilde exportartikelen naar het steenrijke Holland. Maar onvoldoende om de gaten in de Gelderse schatkist te vullen. Oplopende leningen bij Amsterdamse makelaars betekenden oplopende rentelasten die stadsbesturen en ambtmannen tenslotte afwentelden op de gewone man. In 1670 leenden de Staten van Gelderland 43.000 Hollandse guldens om nieuwe gaten te vullen. Zo verarmde de plattelandsbevolking in een tijd van hoogconjunctuur in Holland.

In de vertegenwoordigende lichamen van de 7 onafhankelijke republiekjes, van de vroedschappen en de ambtsbesturen tot de Staten Generaal, speelden twee soorten regenten hun politieke spelletjes: de staatsgezinden en de oranjegezinden ofwel de oude en de nieuwe klik. Beide even oligarchisch ingesteld en beide even gebrand op eigenbelang met uitsluiting van elke inspraakmogelijkheid van het volk. Gelderse regenten hengelden naar lucratieve posten in het rijke Holland of beproefden hun geluk bij de Hollandse marine. Zoals de Betuwse Jan van Gent en de Nijmeegse Isaac Sweers. In het

orkest van die 7 republiekjes was Holland met Amsterdam de dirigent. Zoals Wouter Kotte treffend karakteriseerde: *Holland was de speler, de rijkdom van Holland de pion en de Nederlanden het schaakbord.*

De Hollandse welvaart in de gouden eeuw uitte zich zeker niet in overdadige luxe kleding zoals bij de Franse en Engelse upper ten maar in degelijke en luxueus ingerichte huizen en buitenhuizen. Liefst met opvallende schilderijen, portretten en duur exotisch porselein of Delfts blauw. Waar bij overvloedig kaarslicht diners dansant met muziek, dans en poëzie werden gehouden. Schets uit Oosthoek wereldhistorie.

Toen oorlog met Frankrijk dreigde, vertrouwde Holland op de Rijn-IJssellinie die een vijandelijke opmars moest opvangen of minstens vertragen zodat de Hollandse waterlinie van Frederik Hendrik (1629) in staat van verdediging kon worden gebracht. Het water is sneller dan de snelste cavalerist redeneerde men in Holland. De Over-Betuwe was bij voorbaat verloren land.

Vinnige handelsoorlog met Frankrijk

In de Bemmelse en Lentse herbergen waar de mensen elkaar bij een kroes bier of een beker Rinse wijn ontmoetten, hadden de onderwerpen van het nieuws aan tafel aanvankelijk niets met oorlogsdreigingen te maken maar alles met de zorgen van alledag. Drukkende rentelasten en hoge invoerrechten wakkerden de inflatie aan en opbrengsten en afzetmogelijkheden voor hun producten bleven achter. Of leidende figuren in het ambt Over-Betuwe, zoals Johan van Bommel tot Bommel en Beuckelaer, Dirk en Caspar van Lynden en Cornelis Bronkhorst wisten van de hoed en de rand van de beslissingen die over hun hoofden heen in het verre Den Haag en Amsterdam werden genomen, mag betwijfeld worden. De Europese politiek van de slimme Johan de Witt en het nut van de zeeoorlogen hebben zij vast niet begrepen. Pas in 1670 en 1671 groeide de bezorgdheid over oorlog in Gelder.

In enkele decennia had Holland zich tot een maritieme supermacht en een dominerend handelscentrum ontwikkeld. Met veel geld en voordelige leningen hadden de Hollandse diplomaten de Europese mogendheden tegen elkaar uitgespeeld. Totdat een tarievenoorlog met Frankrijk, de vernedering van Engeland door de tocht naar Chatham (1667) en de terreur van de Hollandse kapers op de wereldzeeën Frankrijk, Engeland en Zweden in een offensief verbond tegen de republiek bijeendreven, met steun van Keulen en Munster.

Voor het zover was had Holland de andere gewesten, zeer tot hun nadeel, meegesleurd in de onzalige tarievenoorlog en nieuwe defensielasten opgelegd die voor de helft werden besteed aan de versterking van de Hollandse marine. Zonder rekening te houden met de economische belangen van de bevolking hadden de Staten van Gelderland al op 17 januari 1670 hun goedkeuring gehecht aan het besluit de inkoop en verkoop van alle Franse wijnen en brandewijnen te verbieden. Een jaar later werd dat besluit op 2 januari 1671 uitgebreid tot de import en de consumptie van Franse wijnen.

Gelderland was in de Tachtigjarige Oorlog verarmd. De eertijds zo bloeiende handel was verlopen. De inkomsten van Gelderland waren in toenemende mate afhankelijk van de agrarische productie. De Betuwe was hierin koploper. De regenten probeerden de snobistische levensstijl van hun Hollandse collegae na te bootsen in fraaie landhuizen. De bevolking was straatarm. Schets uit Oosthoek wereldhistorie.

Via de schouten in de ambten voerden de Staten een actief beleid om de consumptie van Franse producten te verhinderen door onmogelijke voorwaarden aan de horecaondernemers te stellen. De kritiekloze volgzzaamheid van de Geldersen is zeker ingegeven door de veronderstelling dat het rijke Holland het armlastige Gelder te hulp zou schieten. Op 5 november 1671 werden de Gelderse grenzen gesloten voor alle Franse brandewijnen, 'coele' wijnen, azijn, kastanjes, papier en canvas en werd de export van lommen en houtproducten verboden. Franse textiel was zelfs voor gefortuneerden onbetaalbaar geworden. Holland spon garen bij deze besluiten, de Geldersen sneden in eigen vlees omdat zij de torenhoge in- en uitvoerrechten misliepen. Hollandse financiële hulp bleef uit.

Dat werd pijnlijk duidelijk toen boven op die financiële tegenvallers een onverwachte extra oorlogsheffing kwam die onbetaalbaar was: *...onmogentleyck van dese Provincie ende den soberen toestant van de goede ende gewillighe ingesetenen vanden, ten enenmael vervullen, deels door schaersheyt van neringe, het stilstaen van allerhande commercie, trafycq, slechte gewassen, inunderinge ende den seer geringen prys voor allerhande granen, waerin de meeste opcomsten van dese Provincie bestaen....* Holland bleef doof. Weer een nieuwe lening moest soulaas bieden. Gelder leende bij de Amsterdamse makelaar Johan van de Velde 50.000 Hollandse guldens

tegen 6% met een looptijd van 50 jaar. Het ambt Over-Betuwe op zijn beurt moest ook leningen afsluiten om de lasten voor de belastingbetalers enigszins te spreiden. Dat Gelder *..niet aen haer behoerlicke quota kan voldoen..* zal in Den Haag weinig indruk hebben gemaakt.

In staat van verdediging

Het nieuws aan tafel in 'De Lindenboom' in Bommel en 'De Swaen' en 'De Fortuyn' in Lent werd in die strenge winter beheerst door de angst voor een Franse inval en door nieuwe verplichtingen voor het in staat van verdediging brengen van de Rijn-IJssellinie. Dat de Over-Betuwe al bij voorbaat verloren land was, zal zeker niet zijn doorgedrongen. Immers Knodsenburg werd versterkt en in de Lentse herbergen zal meer gesproken zijn over boomgaarden die moesten worden gekapt en behuizingen die gesloopt werden om een breed schootsveld te krijgen dan dat men zich zorgen maakte over 146.000 Fransen die nog ergens bij Charleroi hun winterkwartieren hadden. Zorgen waren er ook over de 3.000 huismannen die in het kwartier van Nijmegen waren opgeroepen om de Staatse strijdkrachten te versterken, over de gedwongen tewerkstelling, over paarden, karren en knechten die voor de grondverzetten werden gevorderd en over 330 huismannen en soldaten die Knodsenburg moesten verdedigen en die voorlopig bij de mensen in Lent, Doornik en Ressen werden ingekwartierd. Het regende klachten omdat niet voor een adequate vergoeding was gezorgd.

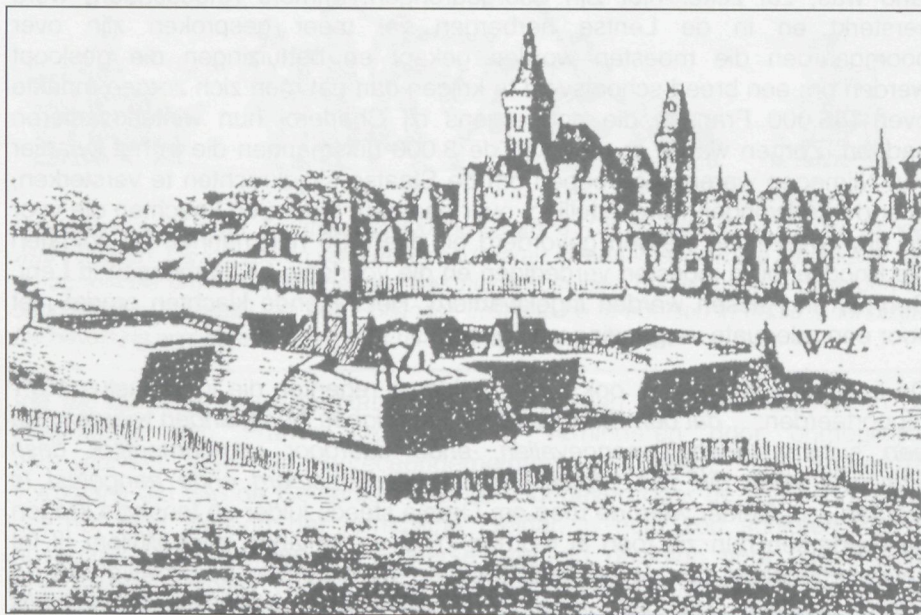
De angst zat er goed in, ook bij de Gelderse regenten die in augustus 1671 rapporteerden: *...dat den Staet der Vrije Verenighde Nederlanden wierden met een subijten oorlogh aengevallen, ende daerdoor voornamentlick dese Provincie ende die van Utrecht stonden gedevasteerd ende aengetast te worden...* In Gelder werd de roep om Oranje steeds luider en tenslotte kregen de Geldersen hun zin toen in februari 1672 de 22-jarige prins Willem III tot kapitein-generaal van de landstrijdkrachten werd benoemd. Omwille van de *..grote aestime van sijn Hoochheyts persoon, vertrouwen in desselfs sonderlinge capaciteyt ende diensten daervan te verwachten, ter goeder intentie, ende uijt volcomene genegentheijt...*

De verdedigingswerken van de Rijn-IJssellinie waren in slechte staat. Knodsenburg was verwaarloosd en de verdediging van Nijmegen niet bestand tegen de moderne artillerie van de Fransen. Van vele forten en vestingen waren de kanonnen in de loop der jaren gevorderd voor de Hollandse marine en zo er al geschut was dan ontbraken lonten, kruit en kogels.

Nijmegen wilde niet meewerken aan een verdieping van de Nederrijn, grondbezitters verzetten zich tegen inundaties of tegen het kappen van hun rijshout. De kosten moesten door Gelder en Utrecht gedragen worden. Holland hield de hand op de knip. Zo kwam er van een werkelijke versterking, ook getraineed door de langdurige winter, nauwelijks iets terecht. Voorstellen van

de Gelderse Staten in maart 1672 om over te gaan tot dijkdoorsnijdingen van de Rijn boven Schenckenschans tot voorbij het Tolhuis werden niet uitgevoerd ondanks het gegeven dat ...*sigh in het stift van Munster, Coln, ende vreemde natien ende volckeren vertonen...*

De lange linie werd tenslotte door 22.000 man bezet waarvan velen geen militaire training hadden gehad en ook nu niet kregen:*dat alle nieuwe Capiteijnen, op repartitie van dese Provincie staende, het volck by haer geworven, in haere functie becleden, dat oock alle Commandeurs soo wel oude als het nieuwe volck, alle acht daegen eens sullen doen exerceren.....*

Detail uit 'Eigentliche Abbildung und ausführliche Beschreibung der Gelderischen vornehm-berühmten Haupt- und Hansee-Stadt Nieumägen samt der beruffenen Schanz Knodsenburg'. Globale impressie van de schans bij de vrede van Nijmegen in 1678.

Om infiltratie van spionnen te voorkomen mochten de rivieren alleen door de veerboten worden gebruikt. De handelsgeest van de Hollanders was de Geldersen een doorn in het oog toen zij bemerkten dat de Hollanders kruit leverden aan de Fransen. Zij rapporteerden aan de raadspensionaris: ...*en in allen gevallen dat die van Vrankrijck het kruyt tot Hamburg en elders doen inoopen souden en alsoo het gelt buyten desen lande bestedet werden...* Johan de Witt hield zich muisstil.

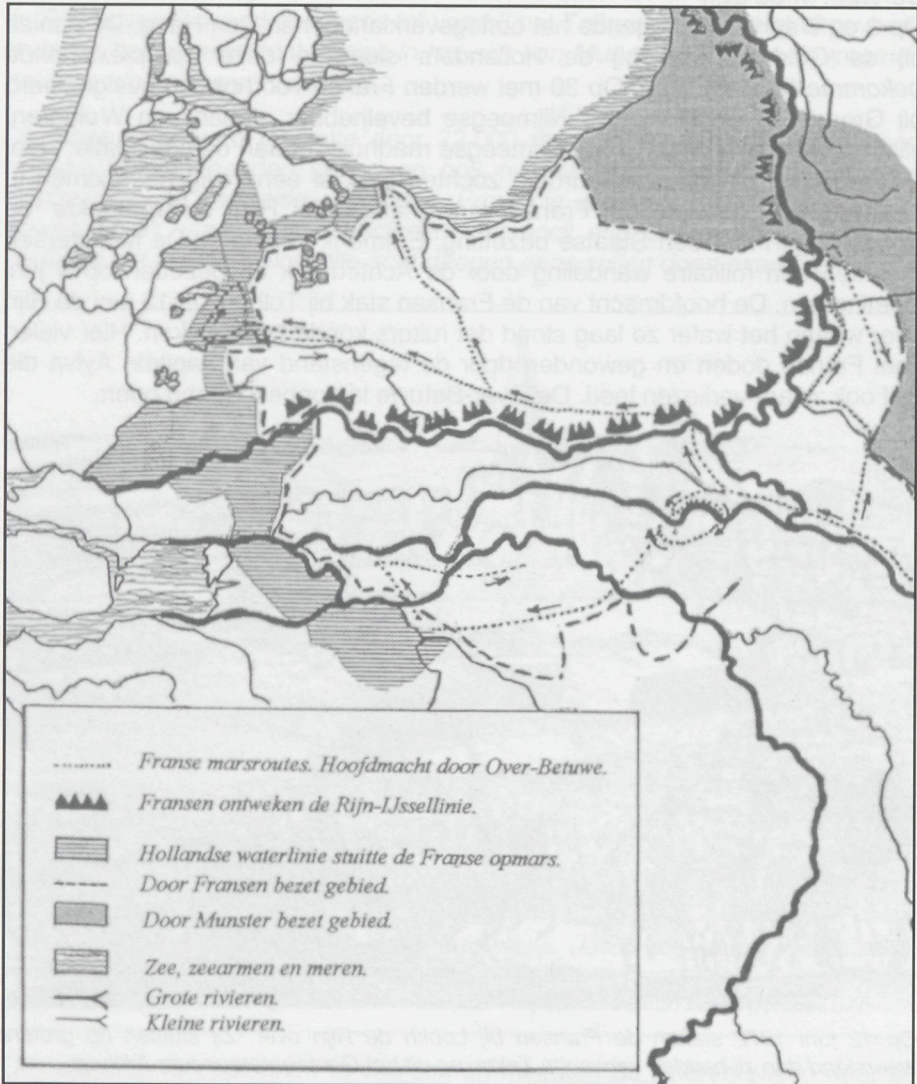
De vlam in de pan

Op 6 en 7 april 1672 regende het oorlogsverklaringen in Den Haag. De paniek bij de Geldersen en bij de Hollanders sloeg in deze *„perplexe ende bekommerlicke tijt... toe*. Op 30 mei werden Franse voorhoeden gesignaleerd bij Groesbeek en Mook. De Nijmeegse bevelhebber, Johan van Welden, sliep vanaf dat moment in het Nijmeegse raadhuis tot aan de capitulatie. Heel wat regenten en stadsbestuurders zochten toen al een veilig heenkomen in Holland. Het oprukkende Franse leger langs de Rijn overrompelde de Rijnvestingen met een Staatse bezetting, Emmerik het laatst. De Munstersen maakten een militaire wandeling door de Achterhoek en bezetten op 9 juni Doetinchem. De hoofdmacht van de Fransen stak bij Tolhuis op 12 juni de Rijn over waarin het water zo laag stond dat ruiters konden oversteken. Hier vielen veel Franse doden en gewonden door de tegenstand van kapitein Aylva die zelf ook zware verliezen leed. De Over-Betuwe lag onbeschermd open.

Op 12 juni 1672 staken de Fransen bij Lobith de Rijn over. Zij stuitten op grotere weerstand dan zij hadden verwacht. Tekening uit het Gemeentemuseum Arnhem.

Na de overtocht splitsen de Franse legers in de Betuwe. Over de Waaldijk trok Turenne naar Knodsenburg dat op 14 juni volledig ingesloten was. Kapitein Verschoor, met een bezetting van 330 man en 8 stukken geschut, verdedigde zich dapper tegen de aanstormende Fransen, die zware verliezen leden. Het Oud Archief Nijmegen rept over 700 Franse gesneuvelden waaronder 40 officieren. Vooral de uitleggers op de Waal hadden onder de aanvallers huisgehouden.

De Franse hoofdmacht van ruim 120.000 man trok bij Tolkamer over de Rijn en marcheerde de Over-Betuwe in. Ter hoogte van Bommel splitsten de legers zich. Een deel trok via Oosterbeek naar Utrecht. Het andere deel rukte op via Knodsenburg, dat werd ingenomen. Daarna ging deze troepenmacht terug om via Gendt de Waal over te steken en Nijmegen in te nemen.

Toch kon Verschoor op Knodsenburg de Franse aanval tenslotte niet weerstaan. Hij moest onderhandelen met de Fransen. Op 16 juni al verlieten kapitein Verschoor en zijn mannen met vliegend vaandel, slaande trom en brandende lonten de schans op weg naar Groningen. Hij zou slechts twee doden en twee gewonden te betreuren hebben. Bij Oosterbeek staken de Fransen de Rijn over en ontweken daarmee de Rijn-IJssellinie. Zij vielen Arnhem vanuit het westen aan. De stad bood geen verzet en kocht op 16 juni plundering van de stad met goudgeld af. In Lent kwamen Franse batterijen op de schans en op de Betuwschen Dyck.

Franse kanonnen van Hof van Holland tot Sprokkelenburg begonnen een artillerieduel met de Nijmegenaren. Twaalf, vierentwintig en zesentwintig ponders vlogen binnen de stadsmuren en elke drie kwartier plofte er een granaat van honderd pond binnen de wallen. Met vuurpotten probeerden de Fransen brand in de stad te stichten. Nijmeegs geschut en uitleggers op de rivier bestookten de noordelijke Waaloever en richtten schade aan in het dorp aan de overkant. Nijmegen weigerde te capituleren. De gierpont werd naar Gendt versleept en Turenne trok met 60.000 man terug over de Waalbandijk naar Gendt waar een schipbrug werd geslagen en de Fransen op 29 juni, buiten het bereik van vijandelijk vuur, de Waal overstaken en vervolgens Nijmegen insloten. Haver en stro voor de paarden hebben de Fransen op die tocht niet meer gevonden. Alles was al leeggeplunderd en er was geen boerenpaard meer te bekennen. De stadsbestuurders die geen enkele hulp konden verwachten, moesten wel capituleren en op 9 juli begonnen gouverneur Johan van Welderen, burgemeester Johan van Gendt tot Winssen en schepen Coenraedt Singendonk aan de capitulatieonderhandelingen. Op 10 juli was de stad in Franse handen en was het oorlogsgedruis in de Over-Betuwe verstomd. De Fransen verloren bij het beleg van Nijmegen 1.100 man. Nijmegen had 50 doden te betreuren.

De bezetting

J. van 't Hooft vertelt zonder details te noemen over de strooptochten en de plunderingen door de Fransen in de Betuwe. De Franse stafkaart van De Beaurain met de situatie na de capitulatie van Nijmegen laat ons zien dat er langs de Betuwschen Dyck, de Lentse Veerdam en de Griftdijk Zuid geen bewoning meer was te bekennen. Hoe en met welke middelen de berooide dorpelingen hun vertrapte dijken, aan flarden gereden wegen, verwoeste en beschadigde huizen, stallen en schuren hebben hersteld en hoe zij hun dagelijkse bedrijfsvoering weer in balans hebben gebracht, vertellen de eigentijdse geschiedschrijvers ons niet. De Elster paardenmarkt bleef jaren gesloten, de Lentse kerk werd pas in 1678 weer opgebouwd. De Fransen sloegen overal geld uit. Zo moest elke krijgsgevangene voor een rijksdaalder worden vrijgekocht. Herstelwerkzaamheden aan gebouwen, wegen en verdedigingswerken kwamen voor rekening van de stad of de provincie. Het

Oud archiefmateriaal

In het jaar 1937 waren er verkiezingen voor de Staten Generaal. Een meer bijzondere gebeurtenis was de grootse viering van het huwelijk van prinses Juliana met prins Bernhard: de oranjecomités kregen f 0,25 per schoolgaand kind. In Haalderen waren dat 186 kinderen en in Bemmeler 420. In Ressen stond geen school en de Ressenese kinderen gingen in Bemmeler naar school en vierden daar het feest mee.

In Europa en de rest van de wereld was het onrustig. In Duitsland waren Hitler en consorten aan de regering en in Italië was Mussolini de baas. Duitse soldaten hadden het jaar er voor het Rijnland herbezet. Overal werd de bewapening opgevoerd en gemoderniseerd. In Bemmeler werd een luchtbeschermingsdienst opgezet. Daartoe werd in de kadasterkamer van het gemeentehuis een stopcontact bijgemaakt en verder werden antenne, aardleiding en schelleiding nagezien. In Hotel Nas werd een lezing gehouden over de luchtbeschermingsdienst en er werden 15 exemplaren aangeschaft van het boekje *Handleiding van het Nederlandsche Roode Kruis en van den Koninklijken Nationalen Bond voor Hulpdiensten van de Gemeentelijke Luchtbeschermings-Organisaties*. De boekjes kostten 57 cent per stuk. De gemeente was aangemeld als lid van de *Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming* in Den Haag. De heer Ridder de van der Schueren was hoofd luchtbeschermingsdienst in Bemmeler en bezocht in die functie cursussen in Oosterbeek, Heesum en Doornenburg. In oktober 1937 was hij aanwezig bij een luchtbeschermingsoefening in Eelde.

Intussen was de brandweer aangesloten op het drinkwaterbedrijf Elst door middel van drie brandkranen. In juli werd een nieuw alarmsysteem aangelegd. Een goede uitrusting van de brandweer was wel nodig, want op 21 april was er brand in het meestershuis van Rietveld, op 7 mei brandde het woonhuis van Visser in Haalderen, op 30 mei was er 's morgens brand in een schuurtje van Spanbroek en 's middags brandde de hooiberg van Houterman. Op 28 juni brandde het dubbel woonhuis van Ratering en Demon af en op 25 juli was er brand in het dubbele woonhuis van Van Schayk en Van Dijk in Haalderen.

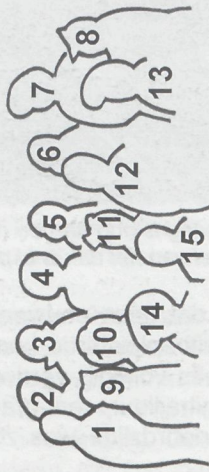
De Maatschappij voor Internationale Draad-Omroep MIDO had aardig wat klanten in Bemmeler, getuige de ongeveer 9½ kilometer draad langs de openbare weg in onze gemeente.

Uit de stukken betreffende de inning van hondenbelasting kunnen we nog afleiden dat men op 295 adressen in Bemmeler, 48 in Haalderen en 43 in Ressen een hond had, sommige mensen hadden er zelfs twee of meer.

Een Haalderense gidsengroep uit 1947

Op de middenpagina deze keer een Haalderense gidsengroep uit de periode van kort na de Tweede Wereldoorlog. De oprichting van verenigingen als deze vloeide voort uit het *'Plan voor de sociaal-economische en geestelijke heropbouw van de Betuwe'*. De belangrijkste doelstelling daarvan was: *'Door verbetering van de sociaal-economische toestand in de Over-Betuwe het de mensen, met het wegnemen van de al te grote materiële zorgen, mogelijk te maken zich open te stellen voor een religieuze, geestelijke en culturele verheffing, terwijl ook aan de lichamelijke ontwikkeling alle zorg en aandacht dient te worden besteed'*. Bij de oprichting van deze gidsengroep in Haalderen speelde Jo Akkermans, lid van de Sociale Hulp Colonne Haalderen, een belangrijke rol.

De foto werd zeer waarschijnlijk in 1947 genomen. We zien hierop: 1. Annie Tap; 2. Marietje Klaassen; 3. Lenie Peperkamp; 4. Annie Reijmers; 5. Rinie Janssen; 6. Coby Nieuwenhuis; 7. Nelly Vernooij; 8. Annie Duijff; 9. Bets Smits; 10. Martha Linsen; 11. Tonny Vonk; 12. Mimi Wismans; 13. Bep Clerkx; 14. Grada van den Brink en 15. Ria Huisman. Bep Clerkx en Nelly Vernooij waren de leidsters.

Naast deze gidsengroep is er in april 1948 in Haalderen ook nog een gidsenbeweging ontstaan vanuit de algemene jeugdgroep van de Trekvogels. Die groep vierde dit jaar haar 55-jarig bestaan. De groep die we hier afgebeeld zien, is, niet lang nadat deze foto werd genomen, opgehouden te bestaan. Een aantal meisjes is toen overgestapt naar de nieuw opgerichte gidsengroep.

De foto kwam oorspronkelijk van mevrouw Martha Wiltink-Linsen. Deze bijdrage kwam tot verder stand met hulp van mevrouw Bets Jansen-Smits en mevrouw Marietje Janssen-Verhagen.

Gerard Sommers

Hervormde kerk Bommel 50 jaar gerestaureerd

Toen de Bommelse mensen na de oorlog van hun evacuatieadressen in Brabant en Limburg en zelfs in België naar Bommel terugkeerden, was het oude dorp nauwelijks meer te herkennen. Veel huizen waren in de slag om Arnhem en het daaropvolgende oorlogsgeweld kapotgeschoten. Een dicht dak zat op vrijwel geen enkel huis en veel huizen waren volledig verwoest of zo zwaar beschadigd, dat er geen repareren meer aan was.

De enkeling, die naast de zorg over de eigen bedoening, een blik dacht te werpen op de normaal al van verre zichtbare kerktorens, kwam tot de ontdekking, dat van de toren van de katholieke kerk het bovenste gedeelte was verdwenen. De hervormde kerk zag er nog redelijk onbeschadigd uit.

De kerk direct na de oorlog. De ingang is nog aan de noordzijde. De wijzerplaat zit half voor een galmgat. Het onderste deel van het dak is al provisorisch gedicht.

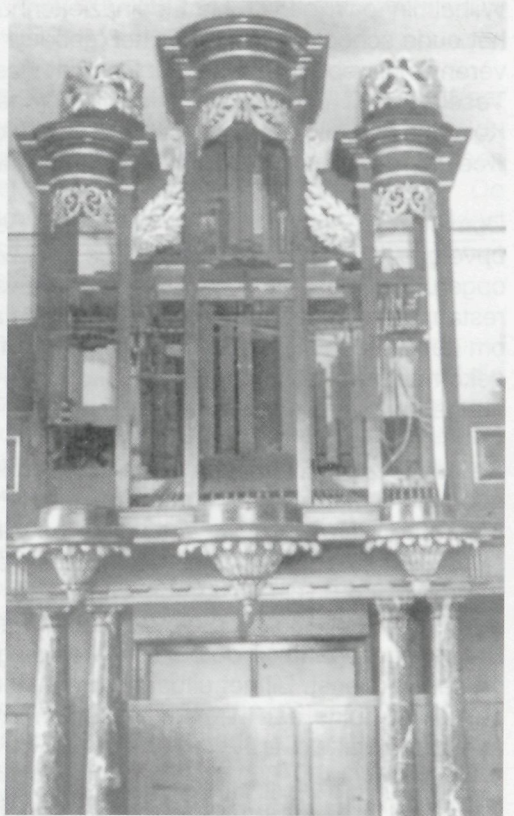
Van dichterbij kon je wel zien dat deze eeuwenoude kerk ook te lijden had gehad van de strijd. Van het witbepleisterde koor was de pleisterlaag zwaar beschadigd en hier en daar zelfs volledig verdwenen doordat ze bepoederd was met kogelinslagen van mitrailleurs en granaatscherven. Het onderste gedeelte van het dak aan de noordzijde was zo lek als een mandje en de

toren had op de noordwesthoek, net onder het leien dak, een granaat opgevangen, waardoor er op die hoek een flink gat gaapte.

Wie de moed had om binnen in het Godshuis te gaan kijken, was snel weer buiten met de tranen in de ogen. Vrijwel alles wat kapot kon, was vernield. Geallieerde militairen hadden hun frustraties daar uitgeleefd en waren als echte vandalen tekeer gegaan. Het plafond, bestaande uit een gebogen rietlaag op latten en balken, waarover een stuc laag was aangebracht, was op vele plaatsen kapot en de rietmatten hingen als harige guirlandes naar beneden.

Het orgel, dat uit 1775 stamde en waarop men terecht trots was, zag er niet meer uit. De kast was nog min of meer intact, maar de tinnen pijpen, die ooit het front hadden gesierd, lagen platgeslagen en geknakt in de orgelkast en verder door de hele kerk verspreid.

Het zwaar beschadigde orgel.

Het avondmaalszilver en andere bij de eredienst gebruikte voorwerpen waren voor het overgrote deel verdwenen. De rest zag er niet uit, was gedeukt of platgeslagen. De kachel, die stond op de plek waar nu de doopvont staat, was omgevallen en de pijp was krom en gekreukt. Het meubilair was ernstig beschadigd en er zat nauwelijks meer glas in de ramen. Alles zag er uit alsof een moloch zijn woede binnen het kerkgebouw had gekoeld.

Toen de mensen over de eerste schrik van de aanblik van het verwoeste Bemmelse kerkgebouw heen waren, werden de handen uit de mouwen gestoken. Waar mogelijk hielp men elkaar en de woonomstandigheden waren letterlijk bij de beesten af. Maar met vele handen en met een stug doorzettingsvermogen werd gewerkt aan herstel of vervanging. Door heel Bemmelse kerk heen verrezen noodwoningen, waar je ondanks dat het behelpen was, toch aanmerkelijk

beter woonde dan in een schuur of kippenhok. En toen die eerste nood gelenigd was, kwam er ook de behoefte om met enige regelmaat naar de kerk te gaan. De pastoor droeg zijn missen op in de hal van het Wilhelminapaviljoen bij het Liduinaziekenhuis en de dominee hield diensten in het oude schoolgebouw, toen het 'gebouw voor Christelijke Belangen', nu het verenigingsgebouw 'Koinonia'. Ook dat was behelpen, want de school aan de Teselaar was met de grond gelijk gemaakt en door de week moest er in Koinonia school gehouden worden. Diezelfde ruimte moest dus iedere zondag weer worden klaargemaakt voor een kerkdienst.

Dominee J. Plooi kwam in 1948 naar Bemmelen, waar hij ds. Th.J.H. Israël opvolgde. Toen hij kwam, was het eerste werk gedaan: de ergste rommel was opgeruimd. Maar nu moest er met voortvarendheid worden gewerkt aan de restauratie van het kerkgebouw. Er waren al voor de oorlog plannen gemaakt om de kerk een fikse opknapbeurt te geven. Door de oorlog was daarvan niets gekomen en nu was er geen sprake meer van een opknapbeurt, maar moest het gebouw geheel worden gerestaureerd.

De eerste zorg richtte zich op de klokken in de toren. De twee oude, in 1623 door de gebroeders Jan en Willem Philipsen gegoten, klokken waren verdwenen. De Duitse bezetter had bevolen dat de bronzen kerkklokken uit Nederland gebruikt moesten worden als grondstof voor de munitiefabricage en ze werden dus uit de torens verwijderd. Dat gebeurde in Bemmelen op 27 november 1943. Juist op die dag werd het huwelijk van het echtpaar Sleiffer-Bruins ingezegend en de bezetter was zo goed de klokken te laten hangen tot na de kerkdienst. Bij het uitgaan van de kerk werden de klokken nog éénmaal geluid als hulde aan het bruidspaar en onmiddellijk daarna werden ze naar beneden getakeld.

Ds. Plooi ging eens praten met burgemeester Van Elk om te horen, of de burgerlijke overheid wist, waar die klokken gebleven waren, maar hij kon ze niet traceren. Waarschijnlijk ergens in Rusland vershoten.... De burgerlijke gemeente was evenwel genegen om voor nieuwe klokken te zorgen. Er was nog na te gaan wat het totale gewicht van de twee klokken was geweest en de kerkenraad mocht voor hetzelfde gewicht nieuwe klokken kopen voor rekening van de gemeente Bemmelen.

In een vergadering van deken dr. Mulder, burgemeester Van Elk en ds. Plooi, samen met een geluidsdeskundige werd besloten dat, mochten de klokken van de katholieke kerk en die van de hervormde kerk tegelijkertijd luiden, ze in goede harmonie moesten klinken. De klokken in de toren van de katholieke kerk waren inmiddels gegoten en dus was ook de klank van de klokken in de hervormde kerktoren snel bepaald. Daarmee stond ook het gewicht vast en toen bleek, dat er qua gewicht nog een halve klok kon worden gegoten. De

klokkengieter schonk de andere helft en zo werden in de toren drie nieuwe klokken gehangen. De grootste klok was de doodsklok, die werd geluid bij begrafenissen. De kleinste klok (met het hoogste geluid) was de gebedsklok en de middelste de feestklok. De doodsklok werd en wordt ook gebruikt als slagklok voor het uurwerk, om de hele uren te slaan.

Het grootste probleem van de restauratie was uiteraard de financiering. Waar haalt een kleine gemeente, die zelf al zo getroffen is door de oorlog -de mensen bezaten vaak niet meer dan wat ze bij hun evacuatie hadden kunnen meenemen en dat was vrijwel niets- het benodigde kapitaal vandaan? De leden van de Hervormde Kerk in Bemmelse deden wat ze konden. Door middel van acties werd een hoeveelheid geld bijeengeschraapt. Iedereen gaf vanuit zijn eigen tekort, maar het was bij lange na niet genoeg.

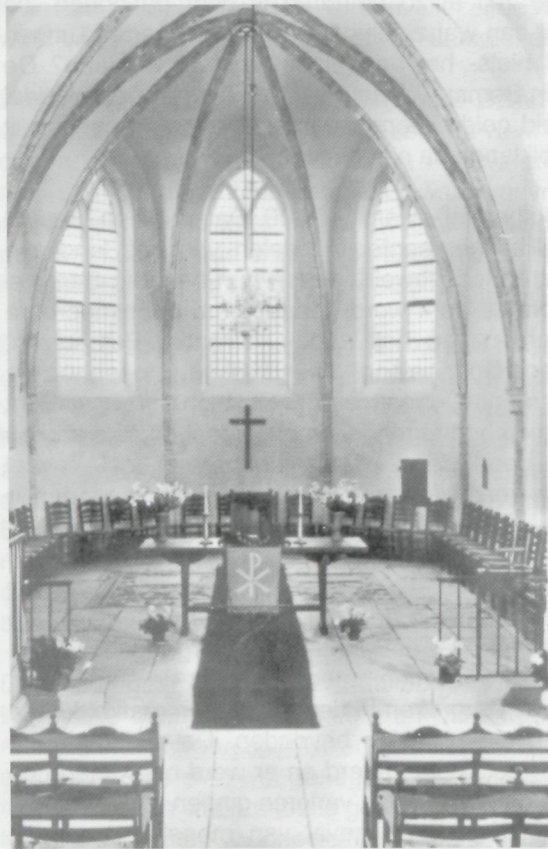
Uit de kas van 'Nederlands Volksherstel' kwam f 6.000. Dat was een druppel op een gloeiende plaat. Kerkelijke gemeenten uit delen van ons land, die weinig getroffen waren door het oorlogsgeweld, deden hun best om Bemmelse te helpen. De Bemmelse hervormde kerk werd geadopteerd door meerdere gemeenten, vooral uit het noorden van het land: Oldemarkt, Bemhuizen, Gramsbergen, Herten, Harlingen, Oostvlieland, Wier Midlum, Lippenhuizen, Wijnaldum, Oudeschoot, Tzummarum, Oostbierum, Sexbierum en wellicht nog enkele, die ik in het archief niet ben tegengekomen. Naast de vele kerken in de getroffen gebieden die noodlijdend waren, hebben zij ook royaal gegeven voor die ene Bemmelse kerk. We komen zelfs een hulpactie tegen in 1949 in Zwitserland!

Eind 1952 kon eindelijk met de restauratie worden begonnen. Omdat het gebouw zeer oud was -de toren stamt uit de dertiende en het schip uit de vijftiende eeuw- werd de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ingeschakeld. Al kijkend en voorzichtig gravend, kwam men steeds weer tot de ontdekking, dat er nog meer te ontdekken viel. De graven in de kerk bleken grafkelders te zijn, waarin zich nog menselijke overblijfselen bevonden. De oude, grotere fundamenteën zijn opgegraven en gedocumenteerd en er werd nauwkeurig op toegezien dat bij de opgravingen geen vondsten verloren gingen. De arbeiders moesten een verklaring tekenen dat ze, in geval van mogelijk te vinden voorwerpen, afstand deden van het vindingsrecht.

De architect van de restauratie was J.G.A. Heineman uit Velp. Aannemer was L. Woudenberg uit Ameide. De muurschilderingen en het fresco werden gerestaureerd door F.A.J. Smoorenburg. Orgelbouwer was W. van Leeuwen, die van de restanten van het eens zo imposante orgel maakte wat er van te maken viel. Het uit de zeventiende eeuw stammende uurwerk werd gerestaureerd door A. Schutter uit Heemstede.

De Bemmelse smid Francissen smeedde het hekwerk en de kansel voor langs het koor. Schilder D. Fleury verzorgde het schilderwerk en het bekleden van de bol en de haan op de toren met bladgoud. Gemeenteleden knoopten een rode looper en naaiden het antependium dat op de avondmaalstafel kwam te liggen.

Uiteraard werd een nieuw plan van inrichting gemaakt. Ds. Plooi,

gedoctrineerd op het onderdeel liturgie, maakte plannen om de inrichting bij de liturgische vieringen te laten aansluiten. Het koor werd in het vervolg gebruikt voor vieringen en daartoe werd de vloer circa twintig centimeter verhoogd. De verschillende grafstenen, die onder het orgelbalkon hadden gelegen, kregen een plaats in het koor.

De muren van het koor werden wel weer gepleisterd, omdat schoon metselwerk 'te Rooms' aandeed. De kapel, waarin de wandschilderingen te zien zijn van Joost van Bommel en Anna Vaeck, werd als consistoriekamer in gebruik genomen.

Het koor, waar de bloemen nog staan van de feestelijke heropening. Op de vloer het geknoopte kleed en op de avondmaalstafel het antependium.

Uit het schip van de kerk werden de vaste banken verwijderd en vervangen door Oudhollandse stoelen met rieten zitting, die in rijen van vijf werden geplaatst aan weerszijden van het middenpad. Met losse stoelen kunnen de tachtig vaste zitplaatsen indien nodig worden aangevuld.

De muren aan de binnenkant werden alle aangesmeerd en ook de buitenkant werd bepleisterd. Alleen aan de buitenkant van het koor en de toren bleef het metselwerk, en daarmee heel wat geschiedenis, in het zicht.

Het schip van de kerk na de restauratie, met zicht op het vernieuwde orgel.

Van het avondmaalszilver werd alleen een zilveren schaal teruggevonden. Die werd op de avondmaaltafel geplaatst. De heer Houterman zag dat en vertelde, dat hij een zelfde schaal had gevonden in zijn kippenhok, onder de mest en de kalk. Die schaal kwam natuurlijk naast zijn soortgenoot te staan. Een prachtige schenkan, ooit geschonken door de erven van burgemeester

A. Knuyvert, verdween in de oorlog uit de kerk en dook plotseling in 1991 op bij veilinghuis Sotheby's. De kan werd aan de kerkelijke gemeente Bemmeler aangeboden voor f 20.000. Door bijdragen van het Van der Miedenfonds, het Martensfonds, het Anjerfonds, de gemeente Bemmeler en aannemingsbedrijf W.G. Stoffels kon de kan worden aangekocht.

De zilveren schaal uit het kippenhok van Houterman.

Terug naar 1953. De nieuwe klokken luidden voor het eerst ten behoeve van de Pinksterdienst. Op donderdagavond 26 november 1953 werd de kerk in gebruik genomen. Tijdens die dienst werd een lied gezongen, dat door de dichter Wil Barnard speciaal voor deze gelegenheid was gemaakt. De Hervormde Gemeente van Bemmeler had weer een volwaardige kerk.

De Bemmelse burgerwacht

Inleiding

In de twintiger en dertiger jaren was er in Bommel, Haalderen en Ressen een burgerwacht actief. Vanaf het moment dat ik daar voor het eerst van hoorde, was mijn interesse gewekt. Wat was dat voor een gezelschap? Wie waren er lid van? Had het iets met politiek te maken? Waar hield men zich mee bezig? Wat zou er nog van te achterhalen zijn?

Een archief of andere gestructureerde verzameling van gegevens over de Bemmelse burgerwacht heb ik tot op heden helaas niet aangetroffen. Toch heb ik in de loop van de tijd veel informatie over deze organisatie verzameld. Men haalde in die jaren regelmatig de krant en in oude jaargangen zijn diverse belangrijke gebeurtenissen en namen van leden vermeld. En er doken foto's op, waarop leden te herkennen waren. Ook in de gemeenteadministratie kwam de burgerwacht regelmatig terug. Een rondje langs oudere plaatsgenoten en familieleden van voormalige burgerwachters leverde nog aanvullende gegevens op. Hoewel er de komende tijd ongetwijfeld nog wel meer materiaal op zal duiken, beschik ik nu over voldoende informatie om u hier de geschiedenis van de onze burgerwacht te presenteren. Voor een goed begrip van de achtergronden van deze vereniging is het echter belangrijk eerst verder te kijken dan de grenzen van onze dorpen en kennis te nemen van de internationale en nationale ontwikkelingen die aan het ontstaan van de burgerwacht vooraf gingen.

De Eerste Wereldoorlog

Op 1 augustus 1914 waren Oostenrijk en Duitsland in oorlog geraakt met Rusland. Omdat Frankrijk weigerde neutraal te blijven, raakte dit land in conflict met Duitsland. Nadat de Duitsers vervolgens België en Luxemburg hadden bezet, werd ook Engeland bij de oorlog betrokken. In West-Europa kwam een front te liggen van de Noordzee tot aan Zwitserland. In Zuid-Europa stonden Oostenrijk en Italië tegenover elkaar. Oostenrijkers en Duitsers vochten in Oost-Europa tegen de Russen.

De meest verwoede gevechten vonden plaats in de loopgraven aan de Belgisch-Franse westkust. Zonder dat het front zich daar noemenswaardig verplaatste, kwamen hier in vier jaar tijd honderdduizenden Franse, Engelse en Duitse militairen om. Om een beslissing te forceren had de Duitse keizer in 1917 de onbeperkte duikbootoorlog afgekondigd. Het gevolg was dat daardoor ook de Verenigde Staten bij de strijd betrokken raakte. Voor de geallieerden betekende de steun van de Verenigde Staten een zeer welkome versterking in de strijd tegen de Duitsers en Oostenrijkers. Vooral omdat de Russen als bondgenoot afhaakten.

Na diverse uitbarstingen van onvrede hadden arbeiders en soldaten in Rusland uiteindelijk rigoureus afgerekend met het oude regime en vanaf november 1917 werd het land geregeerd door een raad van volkscommissarissen, waarin we namen als Stalin en Trotsky tegenkomen. Lenin werd president: het was het begin van de bolsjewistische heilstaat. Met de wapenstilstand van 15 december 1917, gevolgd door het tekenen van de vrede op 3 maart 1918 in het toen nog Litouwse Brest, kwam voor de Russen een eind aan de oorlog.

Nauwelijks had Duitsland de handen vrij gekregen aan het oostfront of het offensief in het westen werd verhevigd. In maart, april en mei 1918 volgden drie grote aanvallen. Het front schoof in zijn geheel 60 km op richting Parijs, maar de Frans-Engelse linies konden niet worden doorbroken. De aanvalskrachten van de Duitsers waren daarvoor te zeer uitgeput.

In augustus 1918 kwam de kentering. Bij diverse aanvallen wisten de Fransen en Engelsen de Duitsers ver terug te slaan. Grote delen van België werden in de daaropvolgende maanden bevrijd. En nadat eerst Oostenrijk te kennen had gegeven de strijd te willen staken, volgde Duitsland toen de dreiging van een Franse inval in Zuid-Duitsland dichterbij kwam. Op 11 november 1918, om 11 uur 's ochtends kwam er een einde aan de Eerste Wereldoorlog.

Voorafgaand aan de Duitse capitulatie waren in dat land grote binnenlandse spanningen tot uitbarsting gekomen. Terwijl eind oktober nog werd onderhandeld over een wapenstilstand waren in München en andere Duitse steden al raden van soldaten en arbeiders geïnstalleerd. Op de vloot in Kiel brak op 6 november 1918 muiterij uit. De keizer moest afstand doen van de troon en de republiek werd uitgeroepen. Het klimaat was uiterst revolutionair.

Nederland bleef in de Eerste Wereldoorlog neutraal

Toen op 1 augustus 1914 de oorlog tussen Oostenrijk/Duitsland en Rusland uitbrak, werden in Nederland direct alle dienstplichtigen gemobiliseerd. De mobilisatie verliep vlot. In de avond van 2 augustus hadden de troepen hun stellingen betrokken. Op 3 augustus vergaderde de Tweede Kamer over de ontstane situatie. Er werd een aantal noodmaatregelen voorgesteld, zoals verlenging van de dienstdtijd van de opgeroepen en inlijving van de lichte 1915. Ook zou er een invoer- en doorvoerverbod voor een aantal artikelen komen en er

OPENBARE KENNISGEVING. NATIONALE MILITIE.

OPROEPINGSTELEGRAM.

De Burgemeester der gemeente 's-Gravenhage, ontvangen hebbende van den Minister van Oorlog onderstaand telegrafisch bericht:

ALLE MILICIENS MET SPOED OPKOMEN.

Datum van opkomst 1 Augustus 1914.

werd toestemming gevraagd voor een noodkrediet. De voorzitter van de ministerraad, mr. Cort van der Linden, sprak de kamer toe en kreeg luid applaus van alle kanten toen hij aangaf dat Nederland zich met alle middelen zou inzetten voor behoud van neutraliteit. Na een korte schorsing werden alle voorstellen zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Het tekende de eensgezindheid die binnen de politiek aan het begin van de oorlog bestond.

In de jaren die volgden, deden zich weliswaar diverse incidenten voor maar Nederland wist de neutraliteit te handhaven. Echter de gevolgen van de oorlog waren duidelijk merkbaar. Zowel de Duitsers als de geallieerden stelden voorwaarden aan de levering van goederen die ons in conflict zouden brengen met de andere partij. Het gevolg was een groeiend tekort aan onder meer graan, veevoer, kunstmest en steenkool. Er ontstond grote werkloosheid. Via rantsoenering en distributie werden de schaarse goederen zo rechtvaardig mogelijk verdeeld, maar vooral in de grote steden werd honger geleden.

Het ontstaan van een revolutionair klimaat in Nederland

In Nederland was men de gevolgen van de oorlog moe. Er waren veel werklozen. Een half miljoen mannen waren in het laatste oorlogsjaar gemobiliseerd, een groot deel daarvan al 4 jaar. Het broodrantsoen was in de loop van 1918 nog een paar maal verlaagd en dat had aanleiding gegeven tot ongeregelde plunderingen. Een uitbarsting van de Spaanse Griep eiste begin 1918 ruim 17.000 slachtoffers onder de verzwakte bevolking.

Op 3 juli 1918 waren er verkiezingen. Rechtse partijen kregen 52 zetels in de uit 100 leden bestaande volksvertegenwoordiging, verdeeld over 30 rooms-katholieken, 13 anti-revolutionairen, 7 christelijk-historischen en 2 overigen. De rest van de kamer bestond uit 15 liberalen verspreid over meerdere partijen, 22 sociaal-democraten, 5 vrijzinnig-democraten, 2 communisten en 4 overigen. Op 9 september trad de nieuwe regering aan. Het was een coalitie van katholieken, anti-revolutionairen en christelijk-historischen onder leiding van de katholieke jhr. mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck. De sociaal-democraten van de SDAP, onder leiding van Troelstra, hadden ondanks forse zetelwinst deelname aan de regering geweigerd. Vanaf het begin voerde de SDAP stevig oppositie, met vragen over de levensmiddelenvoorziening en het militaire beleid. Van politieke eensgezindheid was geen sprake meer.

In de Tweede Kamer liepen de spanningen echt hoog op toen de SDAP op 5 november kritische vragen stelde aan de regering naar aanleiding van rellen in de legerplaats de Harskamp op 25 en 26 oktober 1918. Na 4 jaar mobilisatie was de motivatie onder de militairen totaal verdwenen en ontevreden soldaten hadden zich tegen hun officieren gekeerd. Houten barakken en een kantine werden in brand gestoken. De onrust sloeg over naar andere legerplaatsen, zoals Utrecht, Amersfoort, Zwolle en Den Bosch. In de dagen die verstreken

tussen de rellen en de vragen aan de regering voerden de socialisten koortsachtig overleg over de te volgen tactiek, zowel binnen de eigen SDAP-gelederen als met vertegenwoordigers van de vakbeweging en andere stromingen. Daarbij was vooral de vraag aan de orde of nu ook in Nederland zoals elders in Europa de tijd rijp was voor revolutie en of die revolutie dan via buitenparlementaire actie gestimuleerd moest worden.

SDAP-leider Troelstra spreekt.

Binnen de SDAP was een hoofdstroming onder partijvoorzitter Vliegen van mening dat in een democratisch geregeerd land geen revolutie kon worden gepropageerd. Troelstra, de politiek leider van de socialisten, kon zich daar maar moeilijk bij neerleggen. Op zondag 3 november werd

besloten in het weekend van 23 en 24 november tezamen met het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen (N.V.V.) een congres te houden over doel en middelen van de Nederlandse arbeidersbeweging in de nieuwe maatschappelijke en politieke verhoudingen. De belangrijkste conclusies van de beraadslagingen op 3 november werden in een manifest samengevat. Troelstra had moeten toestaan dat daarin de meest revolutionaire passages waren geschrapt. Maar in zijn uitlatingen bleef zijn opvatting, dat Nederland aan de vooravond van een revolutie stond, duidelijk doorklinken.

Zo ook bij het debat van 5 november, waaruit het volgende citaat stamt: *"Bedenkt dat een Regeering, die haar leger ten prooi ziet vallen aan mouterij, getoond heeft haar functie niet meer te kunnen behouden, en dat de feiten uitwijzen, dat Uw steun U gaat ontvallen. Staat gij wel stevig? Voelt gij niet langzamerhand, door de gebeurtenissen van den laatsten tijd, dat gij staat op een vulkaan? Vergeet niet, wanneer het eenmaal zoover is, dat gij U niet meer staande kunt houden, dan zullen er andere krachten komen, die Uw plaats innemen. Dan is de tijd van het burgerlijk regeeringsstelsel voorbij, dan zal de arbeidersklasse, de nieuw opgekomen macht, U verzoeken van die plaats te gaan. Ik bedoel de georganiseerde sociaal-democratie en de moderne arbeidersbeweging. Zij zal ook revolutionair kunnen zijn. Uw vrienden zijn wij niet, wij zijn Uw tegenstanders, wij zijn als gij wilt Uw meest verbitterde vijanden."*

Gematigde socialisten schrokken van de scherpe bewoordingen waarmee Troelstra het revolutionaire klimaat probeerde aan te wakkeren. Maar ook in het 'andere' kamp hadden zijn uitspraken hun uitwerking. In het parlement

wezen de sprekers van de regeringspartijen de oppositiepartijen op de principes van de democratie. Op die manier probeerde men Troelstra en andere 'revolutionaire' geesten te isoleren van hun partijen. Daarnaast begon men binnen de regering schoorvoetend te zoeken naar mogelijkheden om aan een aantal gerechtvaardigde verlangens van de bevolking tegemoet te komen.

Een tegenbeweging komt op gang

Belangrijk was echter ook wat er achter de schermen gebeurde. Op vrijdag 8 november kwamen katholieke kamerleden bij elkaar om de revolutionaire stromingen te bespreken. Daar bleek bij velen zorg te bestaan dat grote groepen katholieke arbeiders wel eens gemakkelijk met de socialistische 'opruiers' zouden kunnen gaan meelopen. Actie was nu geboden, vóór het geplande socialistische congres van 23 en 24 november. De katholieke achterban moest snel worden geïnformeerd over de ernst van de situatie en haar leiders zouden worden opgeroepen een contra-revolutionaire beweging op te zetten. Men opereerde uiterst behoedzaam: *"Als iedereen zegt, dat er revolutie komt, dan komt er ook een revolutie"*. In protestants-christelijke kringen rond de leider van de Christelijk-Historische Unie jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman en het anti-revolutionaire Eerste Kamerlid H. Colijn vond eveneens druk overleg plaats over te ondernemen acties. Colijn was in die dagen in Londen, waar hij namens de Nederlandse regering met de Engelsen en Amerikanen onderhandelde over de voedselaanvoer - van die situatie zou men kort daarna handig gebruik maken, zoals verderop nog zal blijken.

De indruk was dat met de bestaande politiemacht grootschalige acties niet te stoppen zouden zijn. Op het leger durfde men echter niet meer te vertrouwen. Nieuw samen te stellen detachementen van speciaal geselecteerde manschappen en officieren, waarvan de betrouwbaarheid boven elke discussie stond, zouden de politie moeten gaan bijstaan, bijvoorbeeld bij het bewaken van regeringsgebouwen en het paleis. Besloten werd om de regering te vragen maatregelen in die richting te nemen. Op maandag 11 november zou men de zaak opnieuw bezien. Men was nog te beducht voor openlijke acties, die gemakkelijk als provocatie zouden kunnen worden opgevat. Maar duidelijk was wel, dat de tegenkrachten op gang kwamen.

Steeds meer tegenkrachten

Op zondag 10 november om zes uur in de ochtend verscheen bij Eijsden in Limburg een negental auto's aan de grens. Eén van de inzittenden was de Duitse keizer Wilhelm II. Het gezelschap vluchtte naar het neutrale Nederland om zo de weg vrij te maken voor de Duitse capitulatie. Deze actie verraste de Nederlandse regering. Intensief overleg en telefoon- en telegraafverkeer over de te verlenen status, verblijfplaats en bewapening van het gezelschap was nodig. Alsof men op dat moment nog geen problemen genoeg had.

Het nieuws over de vlucht van de keizer bereikte ook Troelstra snel. Naar zijn idee begon de tijd nu te dringen. Het liefst had hij direct op maandagochtend in Rotterdam de arbeiders bijeengeroepen voor een demonstratie. Bij de laatste verkiezingen had de SDAP daar 44% van de stemmen gehaald en de havenstad zou daarom als eerste stad in Nederland moeten overgaan tot de vorming van arbeiders- en soldatenraden. Maar in de op zondagavond nog gehouden vergadering met zijn partijleiding en vertegenwoordigers van de vakbeweging kreeg hij geen steun voor dit idee. Een meerderheid wilde nog niet overgaan tot revolutionaire daden. Wel werd besloten het op 23 en 24 november geplande congres met een week te vervroegen. Daarnaast zou een commissie een program van eisen formuleren. En terwijl Troelstra teleurgesteld akkoord ging met de besluitvorming, werden al op diverse plaatsen bulletins opgehangen met het regeringsbesluit tot gedeeltelijke demobilisatie. De regering had dus ook niet stilgezeten en met deze aankondiging het eerste gras voor de voeten van Troelstra weggemaaid.

Op maandag 11 november kwam er een eind aan de Eerste Wereldoorlog. Er was die ochtend een buitengewone vergadering van de ministerraad over alle actuele ontwikkelingen. Men besloot onder meer de koningin, die *'onder de indruk van de toestanden was'*, te ontraden zich via een proclamatie tot het volk te richten en daarbij mogelijk concessies te doen. De redactiecommissie van de socialistische partij kwam ondertussen met een 'program voor sociale hervorming', waarin vijftien eisen waren opgenomen die Troelstra weer deden opveren.

Koningin Wilhelmina: onder de indruk.

Op diverse plaatsen in het land werd het einde van de oorlog gevierd, maar in bijvoorbeeld Amsterdam en Rotterdam sloeg de feestvreugde om in een rellerige sfeer. In Utrecht en Amsterdam werden daarom karabijnen aan de politie uitgereikt. 's Avonds was in Rotterdam een bijeenkomst van de SDAP, de Bond van Dienstplichtigen en de Rotterdamsche Bestuurdersbond. Onder meer Troelstra sprak daar en hij kreeg er langdurig applaus voor zijn revolutionaire uitspraken. Daarmee was de toon gezet voor de bijeenkomst in het parlement van dinsdagmiddag.

Maar ook 'de mannen van de tegenactie' waren die dag actief. De katholieke groepering van kamerleden had bestuurders van katholieke organisaties naar Den Haag ontboden. Besloten werd een manifest op te stellen en dat de volgende dag in een oplage van 500.000 bij de achterban te verspreiden. Tevens werd besloten tot het oprichten van burgerwachten. Een andere groep

topmannen uit politiek en bedrijfsleven, aangeduid als de groep Van Gybland Oosterhoff – Gerretson, besloot tot de oprichting van een politiek en militair bureau. Een van de eerste acties was 25 vertrouwde reserve-officieren, in burger maar wel bewapend, onder te brengen in de stallen bij het koninklijk paleis, voor geval van nood. Men zou verder proberen de minister van Oorlog te bewegen de Vrijwillige Landstorm formeel te mobiliseren en die met de bewaking van strategische punten te belasten. Het oprichten van de burgerwacht en het mobiliseren van de Vrijwillige Landstorm hadden beide te maken met de gedachte dat men niet volledig kon vertrouwen op het leger.

Vóór aanvang van de vergadering van de Tweede Kamer op dinsdag 12 november verspreidden leden van de katholieke Jonge Garde het 's nachts opgestelde manifest op Binnen- en Buitenhof. De tribunes waren vol en de spanning in de Kamer was groot. Achter de regeringstafel zaten negen ministers. De minister-president legde een verklaring af, waarin hij in ging op maatregelen ter verbetering van de levensmiddelenpositie en aangaf in samenspraak met het parlement te willen komen tot veranderingen. Geweld in welke vorm dan ook zou daarbij storend werken. Die boodschap was duidelijk voor Troelstra bedoeld.

Minister-president Ruijs de Beerenbrouck.

Troelstra reageerde met een uren durende redevoering. Daarin benadrukte hij dat de SDAP en de vakbeweging niets van geweld moesten hebben. Hij gaf aan welke veranderingen nu nodig waren en dat de realisatie daarvan alleen kon geschieden als de staatsmacht in handen lag van de arbeidersbeweging. Volgens hem kon de regering niet meer rekenen op het leger en de politie en diende zij het bewind over te dragen. Zijn rede maakte indruk, al was Troelstra met zijn revolutionaire denkbeelden weer verder gegaan dan vele van zijn meer democratisch ingestelde partijgenoten lief was. Hij kon niet meer terug.

Hierna kwam alleen nog het katholieke kamerlid Bomans aan het woord. Hij beschuldigde Troelstra van 'bedenklijke opruiing' en ontzegde hem het recht te spreken namens de katholieke arbeiders. Immers het bestuur van de R.K. Vakorganisatie had die ochtend de minister-president schriftelijk verzekerd dat de honderdduizend leden van de katholieke vakbeweging voor handhaving van de orde waren. In dezelfde brief was ook de afspraak vastgelegd dat over een aantal sociale en economische eisen binnenkort

overleg met de minister zou worden gevoerd. Dit voorbeeld van de katholieke vakbeweging zou overigens een dag later gevolgd worden door de christelijke.

Na de beraadslagingen in de kamer volgde een emotionele ministerraad. Enkele ministers waren tot verregaande tegemoetkomingen bereid, maar de meerderheid besloot om 'pal te gaan staan'. Het leger zou worden ingezet. Er werd daarbij goed gekeken welke eenheden men nog vertrouwde. In Rotterdam, Amsterdam en Den Haag zou een grote troepenmacht eventuele oproermakers moeten afschrikken. Duidelijk moest zijn dat van een niet-bloedige revolutie geen sprake kon zijn. Dezelfde avond ging de minister van Oorlog akkoord met de mobilisatie van de Vrijwillige Landstorm.

Op woensdagochtend 13 november 1918 verscheen de volgende proclamatie: *'In deze, meer dan ooit moeilijke tijden ziet de Regeering zich genoopt een dringend beroep te doen op de medewerking en den steun van alle medeburgers. De oorlog behoort tot het verledene, maar hersteld is nog allerm minst de ontwrichting van het economisch leven. Alleen met inspanning van alle krachten kan het tijdperk waarvoor wij thans staan, voorbijgaan zonder de meest ernstige rampen met zich te brengen. Mochten onlusten of erger den richtigen gang van zaken belemmeren, dan moet het ergste worden gevreesd. Het voorbeeld van Rusland is een onmiskenbare baken.*

Last tot demobiliseeren voor zooveel zulks slechts eenigzins mogelijk is, werd reeds gegeven. Zorg is gedragen dat de gewezen soldaten niet broodeloos zullen zijn. De militaire voorraden worden ter beschikking van de burgers gesteld. Daardoor zullen tal van lichtlooze gezinnen in het bezit van petroleum worden gesteld. Vijfhonderd-duizend paar militaire schoenen komen ter beschikking. Goedkope onder- en bovenkleederen worden dezer dagen op groote schaal verstrekt. Het broodrantsoen wordt over eenige dagen van 200 tot 280 gram verhoogd. Kwaliteit en voedingswaarde zullen verbeteren. Vet en koloniale waren worden uit Indië spoedig verwacht. In ruime mate zal afslachting van paarden en schapen ten behoeve van de vleeschvoorziening plaats vinden.

De handelsvloot is op het punt van uit te varen. Een voorlopige schikking met de Geallieerden waarborgt ons de spoedige levering o.a. van 50.000 ton tarwe, 2000 ton cacao, 6000 ton petroleum, 1000 ton benzine, 1700 ton soda en zeep, 3000 ton looistoffen, 4000 ton katoen, 1000 ton wol. Uit Amerika kunnen bovendien 40.000 ton graan, uit Engeland wollen en katoenen garens en goederen worden aangevoerd.

Alle schikkingen met het buitenland worden op losse schroeven gezet als het wettig gezag wordt aangetast. Moge het gezond verstand van de overgroote meerderheid onze bevolking en vooral de minder bedeelde bewaren voor de naamloze ellende welke haar deel zal zijn als de geregelde gang van zaken wordt verstoord.

Volk van Nederland, Gij hebt uwe positie zelf in handen! Tegenover de aankondiging dat eene minderheid naar de macht zal grijpen, heeft de regering besloten in het belang van het gansche volk, het gezag en de orde te handhaven.'

Duidelijk werd dat de onderhandelingen van de regeringsdelegatie onder leiding van het AR-kamerlid H. Colijn in Londen over hulp, en dan vooral de formulering van afspraken daarover, welbewust waren ingezet als middel in de strijd tegen de 'revolutionairen'. Na een geslaagde machtsgreep zou het wel

eens erg lang kunnen gaan duren voordat de stroom van noodzakelijke hulpgoederen op gang zou komen. Het moet voor Troelstra een forse streep door de rekening zijn geweest. Daarvan zouden er gauw meer volgen. Bij het vervolg van de beraadslagingen in de kamer verraste minister-president Ruijs de Beerenbrouck niet alleen Troelstra maar zelfs zijn eigen kabinetsleden met de mededeling dat de regering het op korte termijn invoeren van kiesrecht voor vrouwen zou toejuichen. Ook stelde hij nieuwe verkiezingen in het vooruitzicht.

In de grote steden werden inmiddels de belangrijkste gebouwen bewaakt. Op diverse plaatsen waren mitrailleurs opgesteld. Politie, marechaussee en leger patrouilleerden door de straten. Een groep van 400 landstormers had zich gemeld bij de koninklijke stallen in Den Haag. Een zelfde aantal meldde zich in Rotterdam. Toch werd behoefte gevoeld aan verdere versterking. Daarom gaf de overheid nu formeel opdracht aan de gemeentebesturen om vrijwillige burgerwachten te vormen. Woensdag 13 november 1918 moet dan ook gezien worden als de officiële startdatum van de burgerwacht. Nadat enkele competentiekwesties tussen de Vrijwillige Landstorm en de vrijwillige burgerwachters waren opgelost, verschenen in de nacht van de 13^e november al de eerste gewapende burgerwachters in de straten van Den Haag.

Verder kwamen er steeds meer geluiden van groepen van dienstplichtige militairen die zich loyaal verklaarden aan de regering. Kranten, politieke partijen en andere maatschappelijke groeperingen stelden zich ook achter de regering op. En zelfs in Troelstra's eigen kring werd het verzet steeds sterker. Achteraf gezien werd op deze woensdag het keerpunt bereikt.

Op donderdag 14 november gaf het N.V.V. een verklaring uit waarin zij zich achter de vijftien eisen van het 'program voor sociale hervorming' van de SDAP stelde, maar waarin zij zich distantieerde van Troelstra. Die middag bond Troelstra tijdens de beraadslagingen in de Tweede Kamer duidelijk in. Na afloop van de tumultueuze debatten van die middag overheerste een gevoel van opluchting. Voor de kamerdebatten van vrijdag 15 november meldde Troelstra zich ziek. Zijn plaatsvervanger Schaper moest alle zeilen bijzetten om de politieke schade zoveel mogelijk te beperken. De revolutiedreiging ebde nu snel weg.

De afsluiting van een revolutionaire week

Troelstra verscheen dat weekend wel op het gezamenlijke congres van SDAP en N.V.V.. Dat congres stond nu meer in het teken van de evaluatie van de voorbije week dan van de keuze van de in te zetten acties. In zijn toespraak van zondag 17 november erkende Troelstra fouten te hebben gemaakt. Tegelijk liet hij er geen twijfel over bestaan de weg naar hervormingen hoe dan ook te zullen blijven vervolgen. Hij kreeg er nog luid applaus voor.

In hetzelfde weekend waren er protestante en katholieke massamanifestaties in Amsterdam en Den Haag. Op zaterdag besloot de ministerraad om ondanks het afnemen van de spanningen voort te gaan met het vormgeven van de Vrijwillige Landstorm en de vrijwillige burgerwacht. De uit Londen teruggekeerde AR-politicus Colijn werd gevraagd de organisatie van de burgerwacht op zich te nemen. Die zaterdag werd ook aangekondigd dat maandagmiddag op het Malieveld "een huldebetooging aan hare majesteit de Koningin zal plaatshebben van Bonden en Vereenigingen die zich in deze dagen achter de Regeering hebben geschaard."

Koningin Wilhelmina tijdens het huldebetoon op het Malieveld op 18 november 1918.

Wat de geschiedenis zou ingaan als 'de rode week' kreeg zo op maandag 18 november een oranje afsluiting. Er heerste een feestelijke stemming in een druk Den Haag. Langs de route die het open rijtuig aflegde van het paleis naar het Malieveld hadden zich veel mensen verzameld. Halverwege die rit spanden soldaten de paarden uit. In wat een spontane blijk van loyaliteit moest zijn, trokken zij het rijtuig naar het Malieveld waar nog eens duizenden mensen koningin Wilhelmina, prins Hendrik en prinses Juliana langdurig toejuichten. En ook al was de 'spontane' actie mogelijk in scène gezet zoals later wel is beweerd, de feestelijke stemming en de ontlasting van de bevolking na 4 jaar mobilisatie en een spannende week waren ongetwijfeld oprecht.

De organisatie van burgerwacht en Bijzondere Vrijwillige Landstorm

In 1914 bij het begin van de Eerste Wereldoorlog was in Amsterdam al een burgerwacht opgericht voor hulpverlening bij branden en luchtaanvallen. Hoewel er een jaar of drie later ook al over werd gedacht leden van die burgerwacht in te zetten ter versterking van de politie bleef dit korps toch een onbewapende organisatie van hulpverleners. De eerste bewapende burgerwachten verschenen in de woelige novemberdagen van 1918 in de

grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag op straat, duidelijk met het doel de orde te handhaven als ondersteuning van de politie. Ze droegen een rood-wit-blauwe band met gemeentewapen om de linkerarm.

Met de circulaire van 29 november 1918 van de minister van Binnenlandse Zaken aan de commissarissen der Koningin kreeg de burgerwacht een officiële status. Deze was nog sterk gekoppeld aan het niet kunnen beschikken over het leger door de overheid. *'Met het oog op de mogelijkheid dat, mocht oorlogsgevaar ons bedreigen, het leger niet zal kunnen meewerken tot handhaving van orde en rust, is het dringend noodzakelijk dat de politie zich kan doen bijstaan door vrijwillige burgerwachten. Trouwens ook bij binnenlandse onlusten kunnen zodanige wachten onschatbare diensten bewijzen. Het is mij daarom vergund een dringend beroep te doen op uw bemiddeling, teneinde de burgemeesters der grote gemeenten in uw gewest aan te sporen, voorzover dat al niet geschied is, het initiatief te nemen tot oprichting van burgerwachten in hun gemeenten. Dit zou kunnen door enkele vooraanstaande personen in elke gemeente te verzoeken zich daarmee te belasten en voorts daaraan zoveel doenlijk van overheidswege leiding en steun te geven'.* De in het voorgaande meermalen genoemde politicus Colijn had een belangrijke rol bij de voorbereiding van het besluit van de minister.

H. Colijn.

In vele plaatsen, ook kleinere gemeenten, werd nu tot vorming van burgerwachten overgegaan. Al snel telde men er honderdduizend. Een plaats als Arnhem bijvoorbeeld had een burgerwacht van 1.000 man.

Burgerwachten waren op zichzelf staande plaatselijke verenigingen. Ze stonden ter beschikking van de burgemeester in de betreffende gemeente, hetgeen inhield, dat ze alleen binnen de eigen gemeente konden worden ingezet. Met medewerking van de burgemeester konden de statuten koninklijke goedkeuring krijgen, waarna enige rijkssubsidie kon worden verkregen in de kosten van bewapening en schietopleiding. Maar de meeste kosten bleven voor rekening van de gemeenten of werden betaald uit bijdragen van particulieren. Het ministerie van Binnenlandse Zaken stelde een Inspectie van de Vrijwillige Burgerwachten in, bemand met een aantal officieren. Er kwam een Inspecteur der Burgerwachten die de centrale leiding had en die de bewapening, schietoefeningen en subsidiëring regelde. Ook de afbakening tussen burgerwacht en vrijwillige landstorm, inmiddels nader

aangeduid als *Bijzondere Vrijwillige Landstorm* (B.V.L.), werd geregeld. Want daar waar de burgerwacht een plaatselijke vereniging van vrijwilligers was waar je zonder militaire achtergrond lid van kon zijn, had de B.V.L. een landelijk georganiseerde militaire structuur, waarvan alleen geoefende, voormalige dienstplichtigen jonger dan dertig jaar lid konden zijn. De verschillen in achtergronden en bekwaamheden van de leden vergden een geheel andere benadering van organisatie en opleiding.

De komst van de burgerwacht in onze regio

Anders dan in andere delen van het land, waren de gebeurtenissen in de woelige novemberweek in onze dorpen geen aanleiding om direct een burgerwacht op te richten. Een plaatselijke burgerwacht kwam er voor wat Bemmelen betreft eerst op 19 april 1919. Ook in omliggende plaatsen was er in dat opzicht sprake van een late start. Over de oorzaken daarvan is slechts te speculeren. Bij bestudering van het beschikbare materiaal valt wel op dat de Betuwanaren genuanceerd tegen het instituut burgerwacht aankeken.

Op 20 mei 1919 vonden gemeenteraadsverkiezingen plaats. De periode die eraan vooraf ging, was een ideale tijd om de tegenstellingen tussen de verschillende politieke stromingen nog eens extra te belichten. In 'De Gelderlander' werden in de maanden april en mei vele kolommen gevuld met dramatische beschouwingen van het socialisme en het bolsjewisme elders in Europa en de rampzalige uitwerking daarvan op de verworvenheden en vrijheden van de burgers. Steevast werden daarbij voorbeelden aangedragen waaruit de lezer duidelijk moest worden, dat de revolutionaire krachten in Nederland weliswaar de eerste slag verloren hadden, maar loerden op een tweede kans. Niet alleen verwees men hierbij naar redevoeringen van linkse politieke voormannen. Ook het plunderen van winkels in Amsterdam in het voorjaar van 1919 moest volgens de schrijvers gezien worden als een stap in het proces van overname van particuliere bezittingen door het rode gevaar. In de voor die tijd gebruikelijke bewoordingen werden 'alle ordelievende' burgers 'zonder onderscheid van rang en stand' opgeroepen op hun zaak te letten en zich te verenigen bij het bestrijden van de bedreigingen.

Het begin van de het volgende, bijna twee volledige kolommen bestrijkende, artikel uit 'De Gelderlander' van zaterdag 19 april 1919 is een mooi voorbeeld van het hierboven gestelde. Onder de kop 'Revolutie en Burgerwacht' stak de journalist als volgt van wal:

Revolutiegevaar? Hier in Nederland? Och kom, 't loopt in ons nuchter landje zoo'n vaart niet. Dat blijkt immers wel uit de crisis in November van het vorig jaar. En zij, die zoo spreken, halen in plichtvergeten zorgeloosheid de schouders op voor al die tegenrevolutionaire acties. Plichtvergeten zorgeloosheid. Want het revolutie-gevaar is geen hersenschim. Of gelooft men soms, dat de bolsjewistische brand, die in Rusland, Hongarije en in een groot deel van Beieren hel opblaait en in het overige Duitschland zoo gevaarlijk smeult, geen vonken naar ons land doet overslaan? Het bolsjewisme zit

ook in Nederland niet stil. Het heeft overal zijn vertakkingen en wacht slechts op een gunstige gelegenheid om zijn helsche beginselen in nog helscher daden om te zetten.

Na veel omhaal van woorden, eindigde het stuk met de oproep om *ten spoedigste* lid te worden van de burgerwacht.

Wat in de bovengenoemde publicatie nadrukkelijk naar voren werd gebracht, was dat niet alleen de rijken, maar ook degenen die in loondienst werkten, er belang bij hadden de revolutie te bestrijden. Kennelijk was het noodzakelijk om vooral de arbeiders nog te overtuigen. De situatie van de arbeiders, speciaal in de industriegebieden, was beroerd. Het lag voor de hand om te

Wie nu moeten zich aansluiten bij de Burgerwacht?

Het antwoord kan kort zijn: *alle* ontevreden burgers.

Waarom?

Omdat allen zonder onderscheid -- en niet alleen de rijken, maar ook allen die in loondienst staan -- er belang bij hebben, dat handel en verkeer, groot- en kleinbedrijf niet worden in de war gestuurd of vernietigd. Want hiermee staan of vallen de voedselvoorziening en de bestaansvoorwaarden voor een ieder. Of zoudt ge toestanden willen als in Rusland, waar talen worden gegeten bij gebrek aan leefloft?

Naast het behoud van stoffelijke zaken gaat onze strijd tegen de revolutie niet het minst ook om hogere goederen, om onze godsdienstvrijheid, onze godsdienstige instellingen, onze liefdezusters en priesters om de eerbaarheid van vrouwen en incisie's.

denken dat zij wat betreft de verbetering van hun leefomstandigheden waarschijnlijk meer heil verwachtten van verandering dan van een bestendiging van de bestaande verhoudingen. Door een angstaanjagend beeld te schetsen van wat elders in Europa de gevolgen waren geweest, moest daarom voorkomen worden dat men ook in Nederland zijn toevlucht zocht in een revolutie. Sterker nog: de arbeider moest zich tegen een eventuele revolutie teweer stellen.

Uit 'De Gelderlander' van 19 april 1919.

In de novemberdagen van 1918 borrelde het vooral in de grote steden, de industriële centra waar de SDAP en andere linkse partijen een grote aanhang hadden onder de arbeiders. In onze streek waren die omstandigheden minder van toepassing. Het op plaatselijk niveau ontbreken van een directe revolutionaire stemming zal ook tot gevolg hebben gehad dat de neiging zich te verenigen ter bestrijding daarvan niet zo groot is geweest. Hierin ligt wellicht de verklaring voor de late oprichting van burgerwachten in onze regio. Voorts moet natuurlijk ook bedacht worden dat het nieuws toen vele dagen nodig had om door te dringen tot 'buitengebieden' als de Betuwe. In zo'n situatie bestond misschien ook een houding van: *"Tegen de tijd dat wij hier horen dat er een probleem is, is het meestal al opgelost of het is toch al te laat om nog in actie te komen"*. En de Betuwenaar kijkt altijd graag even de kat uit de boom.

De oprichting van de burgerwacht in Bemmel

Toch misten de herhaalde oproepen in de krant om lid te worden van de burgerwacht uiteindelijk ook in onze streek hun uitwerking niet. Op diverse plaatsen werden bijeenkomsten georganiseerd voor verenigingen en burgers.

De bijeenkomsten werden vooraf in de lokale pers aangekondigd, waarbij geïnteresseerden werden aangemoedigd zich tijdens deze bijeenkomsten te komen inschrijven. De werkwijze was veelal zo, dat er een spreker 'van buiten' een wervend verhaal hield. Er werd voor gezorgd dat er een aantal vooraanstaande ingezetenen aanwezig was, waarvan enkelen ook het woord voerden. Leden van deze groep namen vervolgens de organisatie van de plaatselijke afdeling op zich.

In Bemmell vond een dergelijke bijeenkomst plaats op dinsdag 22 april 1919. Drie dagen eerder, op zaterdag 19 april, was de Burgerwacht Bemmell al notarieel opgericht. De heer Homan van der Heide, de bewoner van 'De Kinkelenburg', was de voornaamste plaatselijke initiatiefnemer. Als spreker van buiten was de heer Veltman aanwezig. Hij sprak ook op de oprichtingsbijeenkomst in Doornenburg.

Uit 'De Gelderlander' van 25 april 1919, met schrijffouten in de naam van de heer Homan van der Heide.

UIT DE PROVINCIE.

Burgerwachten.

* Dinsdag j.l. had te Bemmell voor de verschillende vereenigingen alhier een vergadering plaats tot het oprichten en in standhouden van een burgerwacht. Nadat de vergadering was ingeleid door den heer Homan van der Heide, nam de heer Veltman uit Arnhem het woord en zette in een kernachtige rede uiteen hoe noodzakelijk het was, om zich bij de burgerwacht aan te sluiten. Hierna namen verschillende notabelen het woord om de talrijk opgekomen toehoorders zoo duidelijk mogelijk te maken wat het revolutiegevaar met zich voert. Het daverend applaus bewees ten duidelijkste dat de woorden der verschillende sprekers weerklink hadden gevonden. Ten slotte werd overgegaan tot het toekennen der lijst voor de burgerwacht door de in aanmerking komende leden.

Waarschijnlijk was Homan van der Heide in de beginperiode ook de voorzitter van de Burgerwacht Bemmell. Hij was een vooraanstaande burger met de juiste politieke belangstelling. Qua profiel voldeed hij dus uitstekend aan hetgeen men landelijk voor ogen had als trekker van een lokale burgerwacht. Eind van de twintiger jaren was hij ook nog lid van de Bemmelse gemeenteraad. Na het vertrek van Homan van der Heide werd wethouder Hermsen voorzitter. Onderwijzer P.C. Akkermans was vanaf de oprichting in 1919 de gecombineerde secretaris-penningmeester. Toen de heer J. Bel in mei 1935 vanwege zijn benoeming tot notaris in Loppersum uit Bemmell vertrok, moest hij diverse bestuursfuncties opgeven waaronder die van de burgerwacht. Hoe lang hij op dat moment bestuurslid was, is niet bekend.

Hoeveel leden de Bemmelse burgerwacht aan de eerste bijeenkomst overhield, wordt nergens vermeld. Van de bijeenkomst in Doornenburg in het café van Hoogveld, aansluitend op de hoogmis van zondag 11 mei 1919, stond in de aankondiging dat gehoopt werd op het inschrijven van alle 200

leden van de plaatselijke schutterij 'Gijsbrecht van Amstel'. Ook burgemeester De van der Schueren hield daar een toespraak, naast de al eerder genoemde Veltman. De inschrijving bleef bij 66 steken. Hoewel geen onaanzienlijk aantal was dat dus lager dan gehoopt. In juni 1919 berichtte 'De Gelderlander' overigens dat het aantal leden inmiddels tot boven de 125 was opgelopen.

Behalve in Bemmelen en Doornenburg werden in 1919 ook in de andere kerkdorpen van de gemeente afdelingen van de burgerwacht opgericht. De afdelingen in Haalderen en Ressen vormden met die van Bemmelen één geheel. De betrokkenheid van de burgemeester blijkt bij diverse gelegenheden. Zo benoemde hij de heren H.J. Clerkx en W. Rothengatter beiden tot hopman van de uit twee groepen, vendels genaamd, bestaande Haalderense afdeling. In Angeren, waar de afdeling was onderverdeeld in secties, werden vaandrigs gekozen. Jan Houtkoper was commandant van de Angerense Burgerwacht. In het najaar van 1919 telde Angeren 120 leden.

Nadat de oprichting had plaatsgevonden en leden waren ingeschreven, diende gewerkt te worden aan het trainen daarvan. Aan de burgerwachters werden karabijnen ter beschikking gesteld. En hoewel er onder hen wel ervaren jagers, leden van de schutterij en een enkele gedemobiliseerde militair zaten, waren er ook leden die nog nooit een vuurwapen in handen hadden gehad. Het was duidelijk dat zij daarin opgeleid moesten worden. Dus kwamen er schietoefeningen. Daarnaast trainde men in het nemen van hindernissen en touwklimmen. In kranten uit die tijd kom je regelmatig oproepen tegen voor ervaren instructeurs. En ook vermanende teksten gericht aan burgerwachtleden om toch vooral de discipline op te brengen naar de wekelijkse trainingen te gaan.

Bekostiging en politieke steun

In de gemeente Bemmelen kregen de leden van de burgerwacht een vergoeding voor de deelname aan oefeningen. Het waren bescheiden bedragen. Aanvankelijk werden de vergoedingen bekostigd uit de fondsen van de plaatselijke afdeling zelf. Maar al vrij snel ontstonden daardoor problemen. Al in de herfst van 1919 zat de Angerense Burgerwacht met een tekort van f 150 en men diende op 31 oktober een subsidieverzoek in bij de gemeente. De afwikkeling daarvan biedt een inzicht in hoe de Bemmelse politiek tegenover de burgerwacht stond. Want in de notulen van de B&W-vergadering van 11 november 1919 lezen we dat de beslissing wordt overgelaten aan de raad omdat "*voor een voorstel geen overeenstemming tussen burgemeester en wethouders is verkregen*". Van de burgemeester weten we dat hij een pleitbezorger van de burgerwacht was. Dat zou betekenen dat één of beide wethouders zich mogelijk tegen het honoreren van de aanvraag hebben verzet. Bij de stemming in de raad was er ook geen eensgezindheid. Met 7 stemmen voor, 3 tegen en 1 onthouding werd besloten de gevraagde f 150 te

verstrekken. Op het niveau van de Bemmelse gemeenteraad zien we zo iets van de landelijke politieke verhoudingen terug, waarbij de voorstемmers de gevestigde partijen representeren.

Zeker in de beginjaren werd genuanceerd tegen de burgerwacht aan gekeken. Maar ook in latere jaren laaide de politieke discussie over de burgerwacht bij vrijwel alle ingediende subsidieaanvragen weer op. Steeds spitste het zich toe op de vraag of het algemeen belang met een burgerwacht werd gediend. En telkens bleek dat vooral de gevestigde partijen hiervan overtuigd waren.

Bij diverse gelegenheden bleek ook uit de notulen van het college van burgemeester en wethouders en van de raad dat de financiële positie van de gecombineerde burgerwacht van Bommel-Haalderen-Ressen duidelijk beter was dan die van de burgerwachten van Angeren en Doornenburg. De bereidheid om elkaar onderling financieel bij te staan, was er echter niet.

Menso en Mathieu Strootman

In de geschiedschrijving over de

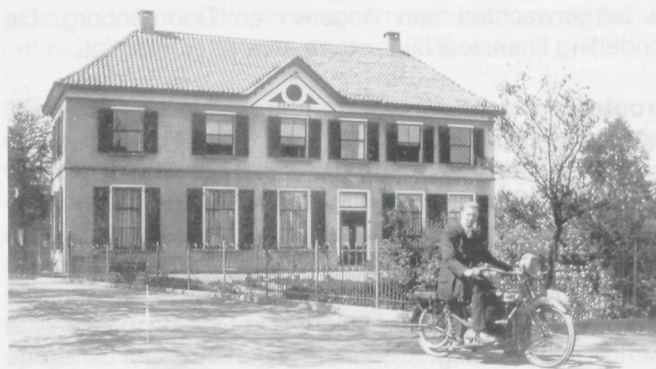

Infanteriekapitein M. Strootman.

Burgerwacht Bommel dient zeker een plaats te worden ingeruimd voor de familie Strootman. Het was een vooraanstaande protestante familie met een rijke militaire traditie. Zowel vader Menso als zoon Mathieu Strootman speelden in de twintiger jaren een belangrijke rol bij de plaatselijke afdeling. Menso Johannes Gerardus Strootman werd op 29 april 1869 te Harderwijk geboren. In Bommel woonde de familie eerst op 'Strijdhagen'. In de twintiger jaren verhuisde het gezin naar 'Centurio'. Het echtpaar Strootman-van Slingelandt had één zoon (Mathieu Menso, 1898) en één dochter (Sophie, 1904). De notabele Strootman was als oud-militair natuurlijk de ideale persoon voor de functie van commandant van de burgerwacht. Hij vervulde die functie gedurende een aantal jaren en met groot enthousiasme. Zijn zoon Mathieu was in die tijd ook een toegewijd lid van de Bommelse burgerwacht.

Mathieu Strootman was op 4 maart 1898 in Utrecht geboren. In verhalen die oudere Bommelnaren over hem vertellen, wordt hij als 'de lange van Strootman' aangeduid. Hij was een vriendelijke en rustige kerel die 'iets met radio's deed'. Hij trouwde in 1937 met Marrigje Anema (1899-1988). Uit dit huwelijk zijn geen kinderen geboren. Marrigje bracht als weduwe uit haar huwelijk met Arie Verhorst vier kinderen mee. Eén daarvan was Ben Verhorst.

Ben Verhorst wist diverse interessante details te berichten, gebaseerd op de verhalen van zijn stiefvader Mathieu Strootman en de bezoeken die deze enkele tientallen jaren geleden nog met hem aan 'Centurio' had gebracht. Behalve over gevonden munitie en verborgen wapens ging het daarbij over een bijzondere passie van Mathieu Strootman, die hem mogelijk ook bij zijn activiteiten voor de burgerwacht nog wel van pas zal zijn gekomen. Mathieu Strootman had op 'Centurio' een amateur-radiozender genaamd 'Ralia'. Zijn zendantenne had hij gespannen tussen 'Centurio' en de toren van de katholieke kerk. De draad was onzichtbaar omdat deze overdag laag in de bomen hing. Deze bomen stonden tussen 'Centurio' en de kerk op de plaats waar later de Herckenrathweg is aangelegd. 's Avonds werd de draad naar de toren van de kerk gespannen en dan deed hij zijn uitzendingen.

Huize 'Centurio' in mei 1929 met Mathieu Strootman op de motor.

Het huis van de familie Strootman fungeerde eind twintiger jaren min of meer als 'hoofdkwartier' van de Bemmelse burgerwacht. In de schuur

achter 'Centurio' werkten de leden van de burgerwacht aan hun conditie. Na de repetities met het jongenskoor op donderdagavond spoedde een nog jonge Geert van Huet (geb. 1915) zich met zijn kameraden naar 'Centurio' om daar te zien hoe de burgerwachters trinden in het nemen van hindernissen en het touwklimmen. Als de jongens geluk hadden, mochten ze nog even meedoen.

In de diverse bronnen over de Bemmelse burgerwacht uit de dertiger jaren kwam ik de naam Strootman niet meer tegen. De burgerwacht werd in die tijd bij allerlei gelegenheden vertegenwoordigd door voorzitter Hermsen. Wanneer de heer Strootman precies als commandant is gestopt, is niet bekend. Huize 'Centurio' werd al aan het begin van de bezetting in 1940 door de Duitsers gevorderd. De familie Strootman verhuisde van Bommel naar Bilthoven. Menso Strootman is in 1952 overleden, zijn zoon Mathieu in 1978.

Het vaandel van de burgerwacht

Een van de hoogtepunten uit de geschiedenis van de Burgerwacht Bommel is ongetwijfeld het aanbieden van het vaandel geweest. Deze plechtigheid was een onderdeel van de festiviteiten rond de viering van de verjaardag van koningin Wilhelmina op 31 augustus 1928.

Bij het gemeentehuis aan de Dorpsstraat waren vele notabelen

samengestroomd om getuige te zijn van deze feestelijke gebeurtenis. Burgemeester De van der Schueren overhandigde het vaandel aan commandant Menso Strootman van de burgerwacht.

Het aanreiken van het nieuwe vaandel op 31 augustus 1928.

Aanwezig waren onder meer wethouder Hermsen, later ook voorzitter van de Bemmelse burgerwacht, gemeentesecretaris Janssen, commandant Houtkoper van de Angerense Burgerwacht en veldwachter Koenders. Langs het plein voor het gemeentehuis stonden de leden van de burgerwacht aangetreden, gekleed in donkere pakken en met een hoed op. Op een foto daarvan zijn Mathieu Strootman en Wim Gaertner te herkennen.

Bij activiteiten en plechtigheden speelde het vaandel een belangrijke rol in het kader van de presentatie. Op diverse foto's zien we de Bemmelse burgerwacht dan ook vol trots het nieuwe vaandel tonen. Van het vaandel bestaan alleen zwart-wit foto's. Daarop is te zien dat over het doek van linksboven naar rechtsmidden en van daaruit weer naar linksonder banen lopen, waarschijnlijk in rood-wit-blauw. Links van deze banen is het Nederlandse wapen opgenomen. Rechtsboven staat 'Burgerwacht Bemmel' in hoofdletters vermeld. Rechtsonder staat aangegeven: 'Opgericht 22 april 1919'. Die tekst is opgevuld met enkele horizontale lijnen. De tekst is uitgevoerd in een lichte kleur, mogelijk goud of zilver, tegen een donkere achtergrond.

Commandant Menso Strootman kreeg op 31 augustus 1928 ook nog een krans omgehangen.

Het vaandel werd gebruikt wanneer men acte de présence gaf bij officiële presentaties op plaatselijke, regionale en landelijke manifestaties en bij wedstrijden. Ook bij feestelijke gelegenheden zoals bijvoorbeeld defilés ter gelegenheid van verjaardag, geboorte of huwelijk van leden van het Koninklijk Huis of de inhuldiging van een nieuwe burgemeester werd het vaandel meegedragen. Bij de begrafenisplechtigheden ter ere van burgemeester Herckenrath waren deputaties van de burgerwachten aanwezig die het omfloerste vaandel van hun organisatie meedroegen.

Op Koninginnedag 31 augustus 1928 won de Burgerwacht Bemmel met deze versierde wagen de 1^e prijs. Boven het vaandel zien we in wit het gipsen hoofd van onze vorstin. Op deze foto staan op de wagen van links naar rechts Mathieu Strootman, Wim Hermesen met leidsels, een onbekende, commandant Menso Strootman met krans, Bernard Gaertner, vier niet herkende personen en geheel rechts Wim Gaertner. Links van het vaandel staat Chris Tap en rechts zijn broer Grad Tap. Burgerwachtleden als Nol Gaertner en Koos Tap waren tegelijkertijd met UDI actief en ontbreken daarom op deze foto; op andere foto's van deze dag zien we hen in het toen witte UDI-uniform.

Activiteiten van de Bemmelse burgerwacht

In de periode kort na de oprichting moet men vooral met organisatorische aangelegenheden bezig zijn geweest. Enerzijds diende een 'bevelstructuur' op poten te worden gezet, anderzijds was er de noodzaak om voldoende financiële middelen bijeen te krijgen. Daarnaast moest een begin gemaakt worden met de training van de vrijwilligers. Een belangrijk onderdeel was de instructie in het omgaan met wapens.

Niet alle opgerichte burgerwachten slaagden erin zich zo te organiseren dat ze actief konden blijven functioneren. In november 1921 verspreidde de Inspecteur der Burgerwachten al een rondschrijven waarin werd aangegeven dat er dan twee keuzes waren: 'rustend' verklaren of stoppen. Leden van een 'rustende' burgerwacht konden hun wapens behouden, maar oefenden er niet meer mee. Werd besloten te stoppen, dan werden de wapens ingenomen. Vanaf 15 mei 1923 konden burgerwachten met te beperkte activiteiten ook ambtshalve 'rustend' worden verklaard of opgeheven worden. De burgerwachten van Bemmelse-Haalteren-Ressen en van Angeren zijn gedurende hun hele bestaan actief gebleven.

De activiteiten bestonden uit lichamelijke training, schiet- en velddienstoefeningen. Bij die laatste ging men in zijn enthousiasme soms wel eens wat te ver. Zo zijn er incidenten geweest waarbij nietsvermoedende burgers de stuipen op het lijf werd gejaagd of waar men over en weer met scherp op elkaar schoot. Aan het schieten lijken de leden van de burgerwacht toch wel het meeste plezier te hebben beleefd. De burgerwacht ontwikkelde zich in de loop van de jaren ook min of meer van een vrijwillig militair-georiënteerde organisatie belast met ordehandhaving tot een schietvereniging. Op de politieondersteunende taken werd ook niet vaak een beroep gedaan. Van die oorspronkelijke taakstelling werd echter wel gretig gebruik gemaakt als een subsidieaanvraag van de burgerwacht moest worden gehonoreerd, waar die van 'normale' verenigingen steeds werden afgewezen.

De Bemmelse burgerwacht beschikte uiteindelijk ook over een stel goede schutters. Teams van deze burgerwacht, meestal bestaande uit vijf personen, eindigden bij regionale en bovenregionale wedstrijden in diverse klassen regelmatig in de hoogste regionen. Die successen zullen zeker het al aanwezige enthousiasme voor het schieten hebben vergroot.

Ook de subsidiëring, via de gemeente door het ministerie van Binnenlandse Zaken, richtte zich sterk op het schieten. Gedurende het grootste gedeelte van de twintiger en de dertiger jaren gold de regeling 'Steunverlening aan Burgerwachten'. Op basis daarvan kreeg de Bemmelse burgerwacht 40 patronen per bewapend lid per jaar. Per kwartaal mocht een lid hiervan niet meer dan 20 stuks verschieten. Meer patronen bijkopen ten laste van de kas van de vereniging was overigens wel toegestaan. Naast de verstrekking van gratis patronen, werden oefeningsgelden betaald. Die gelden werd slechts betaald indien per kwartaal minimaal drie schiet- of velddienstoefeningen waren gehouden. Per lid dat aan deze minimumeis had voldaan, werd een bedrag van f 0,40 vergoed. Daarvoor moesten getekende presentielijsten volgens een voorgeschreven model kunnen worden overgelegd aan de burgemeester en de Inspecteur der Burgerwachten. Ook in Bemmelse kwam het wel eens voor dat declaraties na controle moesten worden gecorrigeerd.

Op basis van vergoede oefeningsgelden in de gemeenteadministratie over diverse jaren is dus het aantal actief oefenende burgerwachtleden te reconstrueren. De oudst bekende cijfers zijn uit 1933. In dat jaar had Bemmell gemiddeld 43 leden en Angeren maar liefst 68. In 1937 lagen die aantallen op respectievelijk 43 en 56. In de loop van 1939 begonnen de bedragen voor zowel Bemmell als Angeren zeer sterk terug te lopen. Het zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met de toenemende oorlogsdreiging, die in 1939 al zichtbaar werd in allerlei voorbereidende maatregelen.

In de dertiger jaren werden geregeld verzoeken aan het gemeentebestuur gericht om prijzen beschikbaar te stellen voor schietwedstrijden. Soms betrof dat onderlinge wedstrijden van de Bemmelse burgerwacht. Maar het ging ook wel eens om gecombineerde wedstrijden van de Bemmelse burgerwacht en de Bemmelse afdeling van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Met deze laatste organisatie van vrijwillig aangesloten ex-dienstplichtigen, onder plaatselijk leiders als Kersten en Hoedemaker, werd steeds meer samengedaan. Van de door de gemeente ter beschikking gestelde prijzen moet men zich niet al te veel voorstellen. Zo mocht Herman Gerdson in februari 1933 f 5,- besteden bij de schoenenwinkel van Van Dinteren. Hij won de 1^e prijs op de geluksbaan van burgerwacht en landstorm, uitgelooft door burgemeester Herckenrath.

De gemeente steunde echter ook op andere, eigentijdse manieren. Zo vergoedde ze koffie, thee en sigaren, verbruikt op een op 8 november 1932 gehouden vergadering van burgerwacht en landstorm in Zaal Visser, voor 70 personen de lieve som van f 13,98. Voor het bal op zaterdag 11 februari 1928 in dezelfde zaal werd aan de burgerwacht vrijstelling van belasting verleend. En toen de burgerwacht in 1934 op 4, 11 en 18 maart samen met de landstorm regionale schietwedstrijden organiseerde, besloot de gemeenteraad dat de winkels in het dorp Bemmell, behalve voor het verrichten van barbierswerkzaamheden, tot 8 uur 's avonds geopend mochten zijn.

Al vanaf het eind van de twintiger jaren had de overheid gemeentebesturen verzocht maatregelen te nemen in het kader van de luchtbescherming. In de tweede helft van de dertiger jaren kreeg een dergelijke organisatie in Bemmell gestalte. De taken van de luchtbescherming lagen op het gebied van voorlichting over verduistering en wat te doen bij gasaanvallen. De dienst had ook tot taak het tijdig signaleren van mogelijke aanvallers en het alarmeren van de bevolking, alsmede de hulpverlening aan eventuele slachtoffers. De heer De van der Schueren werd belast met de leiding. Deze broer van de in 1930 overleden Bemmelse burgemeester was zelf lid van de Bemmelse Burgerwacht en het is dan ook niet vreemd dat veel van de vrijwilligers die taken kregen in het kader van de luchtbescherming uit de kring van de burgerwacht kwamen.

Namen van leden van de Bemmelse burgerwacht

Er is geen ledenadministratie en er zijn geen presentielijsten van de Bemmelse burgerwacht gevonden. Maar langs bijvoorbeeld de weg van de in de krant vermelde uitslagen van de gehouden wedstrijden is het toch mogelijk een aantal namen te geven van leden van deze organisatie. Natuurlijk worden hier vooral de betere schutters vermeld en blijven op die manier vele namen onbekend, maar een beter alternatief is er niet. Hierna zijn twee van dergelijke uitslagen opgenomen.

In 'De Betuwe' van 7 september 1928 staat het volgende bericht:

De uitslag van de op 1 September gehouden schietwedstrijden voor de Burgerwacht Bommel is als volgt:

Klasse A: 1. A. Gaertner, 2. M. Strootman, 3. W.J. Gaertner, 4. W. Willemsen, 5. F. Bouwman, 6. B. Lamers, 7. J. Wismans.

Klasse B: 1. H. Ridder de v.d. Schueren, 2. J. Clerkx, 3. A. Stoffels, 4. B. Gaertner.

Politie: 1. Stevens, 2. Koenders.

Landstorm (Vrijw.): 1. J. v. Beek, 2. Kersten, 3. Boerboom, 4. Polman.

Vrije baan: hoogste aantal punten A. Gaertner.

Bij deze wedstrijd zien we Koos Tap, op de voorgrond met wit UDI-uniform. In hetzelfde witte tenue zien we A. (Nol) Gaertner op de achtergrond. Hij is ook burgerwacht én UDI-lid. Verder vermeldt de foto de naam van Chris Tap. (Foto van 31 augustus 1928.)

De tweede uitslag, uit 'De Betuwe' van vrijdag 27 januari 1933, luidt:

Het eindresultaat van de alhier vanwege Burgerwacht en B.V.L. gehouden schietwedstrijden is als volgt:

Klasse A I: Burgerwacht: 1. A. Gaertner, 393 punten; 2. L. van 't Hullenaar, 391 p; 3. H. Spanbroek, 389 p; 4. A. Stuart, 388 p; 5. J. Bouwman, 387 p.

Landstorm: 1. H. Kersten, 376 p; 2. H. Lamers, 370 p; 3. B. Peters, 369 p; 4. Th. Peek, 365 p; 5. G. Burgers, 364 p; 6. A. Nuyen, 364 p; 7. Th. Hoedemaker, 353 p.

Klasse A II: Burgerwacht: 1. A. van 't Hullenaar Jr., 390 p; 2. W. Hermsen, 377 p; 3. J. Schoonderwalt, 373 p; 4. J. Stoffels, 371 p; 5. W. Lintsen, 369 p; 6. G. Visser, 367 p.

Landstorm: 1. P. v. Swaay, 349 p; 2. R. J. Heijmen, 348 p; 3. A. L. v. Schayk, 332 p.

Klasse B: Burgerwacht: 1. G. Bleekman, 370 p; 2. H. Elemans, 350 p; 3. F. Kloostermans, 336 p.

Landstorm: 1. P. Peters, 338 p; 2. H. v. Beek, 321 p.

Zoals eerder vermeld was Homan van der Heide de initiatiefnemer van de Burgerwacht Bemmeler. De familie is rond 1930 uit Bemmeler vertrokken al bleef er in verband met de eigendom van 'De Kinkelenburg' wel nog lang een band met Bemmeler bestaan. Het is mij niet bekend of Homan van der Heide tot zijn vertrek uit Bemmeler voorzitter is geweest. In 1930 blijkt hij in die hoedanigheid al opgevolgd te zijn door wethouder Hermsen.

De heer Pum Bel (geb. 1922) mocht als kleine jongen rond 1930 wel eens mee als de leden van de burgerwacht ergens achter Nijmegen, mogelijk op Heumensoord, schietoefeningen hielden. Hij was nog te klein om zelf mee te doen, maar wist nog dat naast zijn vader, die bestuurslid van de burgerwacht was, ook notaris Van Bunge, de melkboer Gaertner en een Van 't Hullenaar meegingen. Hij herinnerde zich dat een aantal van de genoemde personen ook regelmatig jaagde. De heer Bel hielp mee met het in kaart brengen van de namen van de op diverse foto's herkenbaar afgebeelde personen.

De familie Gaertner en de burgerwacht

Ons kringlid Piet Gaertner herkende op diverse foto's van de burgerwacht zijn ooms Arnold (Nol), Wim en zijn vader Bernard Gaertner. De Gaertners waren uitstekende schutters. In de wedstrijdverslagen zaten ze bij de winnaars. Binnen de familie Gaertner waren geen zaken betreffende het lidmaatschap van de burgerwacht te achterhalen. Wel was een krantenknipsel van vrijdag 9 september 1927 bewaard gebleven, betreffende de begrafenis van de verongelukte Joh. Gaertner. Daarin wordt vermeld dat onder de kransen die de kist dekten, die van de plaatselijke burgerwacht was, alsmede die van Werken en Weldoen. Van beide verenigingen was betrokkene lid. Commandant Strootman van de burgerwacht woonde de begrafenis bij.

Jubileum P.C. Akkermans

Het was ook een van de gebroeders Gaertner die op 27 februari 1939 tijdens een feestelijke bijeenkomst in de zaal van Janssen namens de leden het woord nam om de jubilerende P.C. Akkermans toe te spreken. Vanaf de oprichting, dus gedurende twintig jaar was deze gecombineerd secretaris-penningmeester van de Burgerwacht Bemmeler. Akkermans kreeg namens de Inspecteur der Burgerwachten van majoor Kraaijenbrink de medaille voor bijzondere toewijding uitgereikt. Burgemeester Herckenrath spelde hem de medaille op en roemde hem vanwege zijn verdiensten voor Bemmeler en voor de burgerwacht.

De heer P.C. Akkermans.

Bij die gelegenheid werden ook de heren Hermesen en Van 't Hullenaar gehuldigd omdat beiden eveneens vanaf de oprichting in 1919 lid waren. Afsluitend sprak majoor Kraaijenbrink weer die daarbij propaganda maakte voor de burgerwacht en de luchtbeschermingsdienst en verder nog de leden van de Bemmelse burgerwacht feliciteerde die op 28 november 1938 bij wedstrijden in Apeldoorn de eerste prijs hadden veroverd. *'De bijbehorende zilveren lauwerkrans werd aan den Burgemeester overhandigd om op het Gemeentehuis bij de overige prijzen te doen ophangen'*, aldus 'De Betuwe' op 10 maart 1939.

Door de grote hoeden valt er helaas veel schaduw op de gezichten van de leden van de burgerwacht. Van de groep op deze foto van 31 augustus 1928 is niet iedereen herkend. Van links naar rechts zien we: onbekend, Wim Hermesen met leidsels, Bernard Gaertner, Grad Tap, Mathieu Strootman, onbekend, Chris Tap met vaandel, 3 onbekende personen en rechts van het beeld van Koningin Wilhelmina nog Wim Gaertner.

Burgerwacht en landstorm: beladen termen

De termen burgerwacht en landstorm werden en worden nog wel eens in verband gebracht met Nazisme en NSB. De in 1932 opgerichte NSB telde in de beginperiode inderdaad enige honderden leden die officier of onderofficier bij de vrijwillige landstorm waren. Maar al in maart 1933 werd het lidmaatschap van de NSB voor ambtenaren, leden van de Bijzondere Vrijwillige Landstorm en leden van de vrijwillige burgerwacht verboden. Het verbod gold niet alleen de NSB, maar ook soortgelijke organisaties. Gelet op het sterk plaatselijke karakter van de burgerwacht is het ondenkbaar dat het onopgemerkt zou zijn gebleven als men stiekem toch lid van een dergelijke verboden organisatie zou zijn gebleven.

De term 'Landstorm Nederland' dook in 1943 op als naam van een vrijwillige militie, waarvan 3400 Nederlanders tussen de 17 en 50 jaar lid waren en de eed van trouw hadden gezworen aan Hitler. Vóór die tijd stond de betreffende groepering als 'Landwacht' bekend. In 1944 veranderde de naam nog eens, nu in 'SS-brigade Landsturm Niederlande'. Vooral de verschillende benamingen van deze duistere groep hebben de begrippen 'burgerwacht' en 'Bijzondere Vrijwillige Landstorm' een kwade klank bezorgd.

Het einde van de Burgerwacht Bemmelse

Nauwelijks een jaar nadat de Bemmelse burgerwacht nog het 20-jarig bestaan had gevierd, werd deze organisatie in 1940 gedwongen haar activiteiten te staken. De Duitse bezetter moest niets hebben van de burgerwacht en evenmin van de B.V.L.. Kort na de Duitse inval was er nog een brief bij de gemeente binnengekomen, waarin de Inspecteur der Burgerwachten kennisgaf van een regeling omtrent het blijven bestaan van de burgerwachten. Maar nog vóór de herfst van 1940 werden de burgerwachten en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm als organisaties ontbonden. Ook voor de Burgerwacht Bemmelse viel daarmee na ruim twintig jaar het doek.

Aan het begin van de eerste raadsvergadering na de Duitse inval, op 28 juni 1940, sprak burgemeester Van Elk nog een woord van dank: "In dit verband mag ik een woord van lof spreken tot de ambtenaren en het politiepersoneel dezer gemeente, die onder moeilijke omstandigheden meer dan hun plicht deden. Daarbij werd dankbaar gebruik gemaakt van belangeloze diensten door burgers in verband met tijdelijke politiediensten en luchtbescherming".

Ter afronding

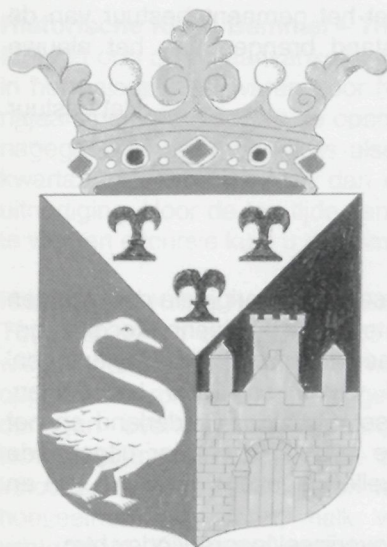
De Burgerwacht Bemmelse was actief in de periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog. Voor het bestrijden van revolutionaire krachten werd deze plaatselijke vereniging nooit ingezet. Maar na de opheffing ervan in de zomer van 1940 hebben diverse leden zich in het kader van de luchtbeschermingsdienst belast met de bescherming van de inwoners van Bemmelse en omgeving. Daarmee toonden zij aan als burgerwachter méér te zijn geweest dan lid van een schietvereniging en het belang van hun dorpsgenoten te dienen *als 't moest*.

Gerard Sommers

Bronnen, naast de hierboven genoemde:

Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm – Div. 1959
November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging – Dr. H.J. Scheffer 1971
De Bijzondere Vrijwillige Landstorm – H. Tomas Liemers Museum 1991
Div. edities van 'De Gelderlander' op CD-Rom – Gemeentearchief Nijmegen
Div. edities van 'De Betuwe' op microfiche – Gelders Documentatiecentrum Arnhem
Mevrouw Van Duren, de heren A. Verhorst en K. Fontein Strootman – Foto's
Documentatiecentrum Historische Kring Bemmelse

Nieuw gemeentewapen Lingewaard vastgesteld

De gemeenteraad van Lingewaard heeft op 2 juli 2003 ingestemd met het voorstel voor een nieuw gemeentewapen. Tevens zijn richtlijnen voor het gebruik daarvan vastgesteld.

De procedure om te komen tot een nieuw gemeentewapen is al in 2001, op initiatief van de historische kringen, in gang gezet. In de afgelopen jaren is steeds in nauwe samenspraak met de initiatiefnemers en in overleg met de Hoge Raad van Adel gewerkt aan de totstandkoming van het wapen. Het uiteindelijke resultaat had de instemming van alle betrokkenen.

Ontwerp Robert Melchers, 2003.

De beschrijving van het hierboven afgebeelde wapen luidt als volgt:

Het wapen bestaat uit een alliantieschild waarin zijn opgenomen de wapens van de drie voormalige gemeenten die samen de gemeente Lingewaard vormen.

Boven: Gemeente Bommel = drie schaaktorens of bommels van sable (zwart) op een veld van zilver (wit)

Links (of heraldisch rechts): Gemeente Huissen = een heraldisch linksgaande zwaan van zilver (wit) op een veld van keel (rood)

Rechts (of heraldisch links): Gemeente Gendt = een burcht van goud (geel) op een veld van azuur (blauw).

Het schild is bedekt met een gouden kroon van drie bladeren en twee parels.

Het gemeentewapen zal uitsluitend worden gebruikt voor:

- afbeelding op de ambtsketen van de burgemeester;
- omslag trouwboekjes en op toga ambtenaar burgerlijke stand;
- op een mogelijke lakzegel of herinneringspenning;
- op exclusieve geschenken bij zeer bijzondere gelegenheden;
- op het geschenk voor een 100-jarige;
- bij uitingen van mogelijke partnerschappen.

Als laatste stap in het traject naar het nieuwe gemeentewapen is het besluit ter goedkeuring voorgelegd aan de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Het bestuur van de Historische Kring Bemmelen is zeer tevreden over de samenwerking met de collega-kringen en met het gemeentebestuur van de nieuwe gemeente Lingewaard bij het tot stand brengen van het nieuwe wapen. En het resultaat mag er zeker zijn.

Het bestuur

Internetwetenswaardigheden

Inleiding in leengoederen

Deze website bevat een systematische analyse van de originele documenten van de Overstichtse en Overijsselse leenregisters, ook wel leenprotocollen genoemd. Het beslaat een periode van vier eeuwen waarbij de 'beleningen' (overdrachten van bezit) zijn opgetekend van circa 2500 boerderijen, landerijen en tiend- en visrechten in Overijssel, Drenthe, Gelderland en het graafschap Bentheim. Daarnaast bevat deze website een zeer uitgebreide beschrijving van het leenstelsel, wat het is, welke gegevens te vinden zijn en hoe je deze vindt.

Zie: <http://www.historischcentrumoverijssel.nl/overijssel/leenrep/index.htm>

2003 Jaar van de Boerderij en het verhaal achter de boerderij

Op initiatief van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek in Arnhem is 2003 uitgeroepen tot jaar van de boerderij. De projectgroep 2003 Jaar van de Boerderij heeft als doel het behoud en zorgvuldig beheer van de historische boerderijen en erven te waarborgen. Op hun website is te lezen welke activiteiten er uitgevoerd worden, zie: <http://www.jaarvandeboerderij.nl/>

In hetzelfde kader is er door de Stichting tot behoud van Boerderij en Erf in Gelderland ook het project 'Het verhaal achter de boerderij' opgestart. Dit project wordt uitgevoerd door Alterra, een Research Instituut voor de Groene Ruimte in Wageningen. Op de site van dit project kunt u de verhalen lezen van 20 historische Betuwse boerderijen, geschreven door de huidige eigenaren. Hiervoor is aan boerderijeigenaren in de Over-Betuwe gevraagd hun verhaal op te sporen en op te schrijven. Er is nog geen Bemmelse boerderij bij: wie doet er mee? Zie: <http://www.verhaalachterdeboerderij.nl/>

Archeos

Deze website gaat over de archeologie van Nederland. Je kunt hier van alles opzoeken over hoe mensen vroeger leefden, van prehistorie tot en met de Middeleeuwen, en over hoe archeologen onderzoek doen naar sporen uit het verleden. Een heel interactieve website met veel achtergrondinformatie.

Zie: <http://archeologie.kennisnet.nl/>

Adri Stuart

Agenda

Historische Kring Bemmeler – Thema-avond en excursie

Met het oog op de aanvankelijk gedachte officiële opening van de huisvesting in het najaar 2003 waren door het bestuur geen plannen gemaakt voor een najaarsthema-avond. Nu de opening is doorgeschoven naar begin 2004 wordt nagegaan of het mogelijk is alsnog een lezing te organiseren in het vierde kwartaal. Mocht dit lukken dan ontvangt u daarvoor bijtijds de gebruikelijke uitnodiging. Voor de ten tijde van het samenstellen van dit blad nog nader uit te werken excursie kunt u de komende weken een uitnodiging verwachten.

Historische Kring Huessen - Expositie 'Meten en wegen in Huissen'

Tot omstreeks 1 december 2003 is in het Stads museum 'Hof van Hessen' de wisseltentoonstelling meten en wegen in Huissen te zien. De tentoonstelling is opgebouwd rond de voormalige stadswaag, waarvan het gebouw na vele oorlogen overleefd te hebben, alsnog in 1955 werd gesloopt. In de tentoonstelling zijn naast meet- en weegtoestellen ook vele oude gewichten, inhoudsmaten en lengtematen te zien. U ziet de maatvormen waarmee de hoeveelheid van graan, melk, wijn, kolen en vele andere producten werd vastgesteld. Een lood, een mud, een el, een Rijnlandse duim, een schepel, een maatstok voor ringen, een melkzuurweger en een tomatenmaat: het is er allemaal te zien. De gewichten, waarvan de oudste uit de Romeinse tijd dateert, zijn in vele verschillende vormen te zien. Een bijzonder vermelding verdient een collectie muntgewichten die in Huissen is gevonden. Tot de invoering van het metrieke of decimale stelsel in 1820 hanteerde men in Nederland vele verschillende eenheden voor gewicht, lengte of oppervlakte.

Op de tentoonstelling kan men zelf de ouderdom bepalen van oude gewichten aan de hand van de ijkmerken. Met een gratis verkrijgbare lijst met ijkmerken kunt u thuis ook de ouderdom van uw eigen gewichten vaststellen. Het museum is geopend op zaterdag- en zondagmiddag van 13.00-16.30 uur.

Museum Het Valkhof te Nijmegen – Expositie 'Landschap lezen – Sporen van edelen, ambachtslui en soldaten in Gelderland'

In de tentoonstelling 'Landschap lezen' staat het cultuurhistorisch erfgoed in de provincie Gelderland centraal. Van de drie grote Gelderse landschappen worden verrassende cultuurhistorische aspecten getoond: de rol van de adel bij de inrichting van de Achterhoek, de op waterkracht gebaseerde industrie van de Veluwe en de functie van de grote rivieren als defensieve linies, van prehistorie tot Koude Oorlog. In alle gevallen hebben mensen gebruik gemaakt van de mogelijkheden die het landschap bood en daar vervolgens zelf verdere invulling aan gegeven. De expositie is te zien van 20 september t/m 23 november 2003. Het internetadres is: www.museumhetvalkhof.nl

Boeken

Het zwijgen van Maria Zachea – Judith Koelemeijer

Het is 1989. Moeder heeft een hersenbloeding gehad en hult zich sindsdien in een stilzwijgen. Haar twaalf volwassen kinderen besluiten om beurten voor haar te zorgen. 'Het zal niet lang duren', zeggen ze tegen elkaar. Maar tegen alle verwachtingen in blijft moeder leven. Acht jaar lang zit ze stil voor het raam. Steeds brozer en langzaam vergroeiend aan haar stoel.

Judith Koelemeijer (geboren in 1967) raakte geïntrigeerd door het beeld van de zwijgende moeder -haar oma- en ging op zoek naar de geschiedenis van haar familie. Ze vroeg zich af wat de twaalf kinderen wisten van hun moeder. Wat wisten ze eigenlijk van elkaar? Hoe keken ze terug op hun gezamenlijke jeugd in de jaren vijftig en zestig? Hun verhalen zijn onthullend. Want hoe dicht ze vroeger ook op elkaar leefden, de broers en zussen blijken elkaar nauwelijks te kennen. Iedereen hield zijn zorgen voor zichzelf en zweeg. En alle twaalf bewaren, zonder het van elkaar te weten, verschillende herinneringen aan hoe het destijds was.

Het zwijgen van Maria Zachea is niet alleen de voor velen herkenbare geschiedenis van een groot, katholiek gezin, in tijden die razendsnel veranderden. Het is ook het eigentijdse verhaal van twaalf broers en zussen die samen moeten beslissen over leven en dood van hun stille moeder en daarbij proberen de harmonie te bewaren.

Van het boek werden sinds het verschijnen in het najaar van 2001 al 160.000 exemplaren verkocht. De discussie is dan ook niet of het boek een succes is, maar of het literatuur is of geschiedschrijving. Voor de lezers van het Kringblad lijkt juist dát nog een extra aanbeveling. Het boek (met ISBN-nummer 90 5807 091 3) telt 256 pagina's en is te koop bij de plaatselijke boekhandel. Prijs € 17,50.

Land van de Levende Rivieren – De Gelderse Poort

De Gelderse Poort ligt langs de Rijn in het Duits-Nederlandse grensgebied. Dit boek vertelt de boeiende geschiedenis van haar unieke landschap en natuur. Jarenlang is er door tientallen mensen aan gewerkt en het resultaat mag er zijn: een juweel van een boek. 250 pagina's boordevol informatie en prachtige beelden van de boeiende wordingsgeschiedenis van een uniek natuur- en cultuurlandschap langs de Rijn aan weerszijden van de Duits-Nederlandse grens. Land van Levende Rivieren maakt ons bewust van de sleutelpositie die de Gelderse Poort vervult in het ecologisch en rivierkundig functioneren van de Rijndelta. Nu en in de toekomst. Het boek is verkrijgbaar in de boekhandel (ISBN-nummer: 90 5011 150 5). Prijs € 27,50.

Historische Kring Bemmelen

Secretariaat: J. Verburg,
Teselaar 61,
6681 BE Bemmelen.

Bankrekening: Rabobank Bemmelen 10.57.26.443

Internetadres: <http://go.to/historischekringbemmelen>

Samenstelling bestuur:

Tel: (0481-)

Drs. M.H.J.M. Kocken (voorzitter/archeologie)	Franciscusstraat 14, 6681 VT Bemmelen.	465522
--	---	--------

J. Verburg (secretaris)	Teselaar 61, 6681 BE Bemmelen.	461603
----------------------------	-----------------------------------	--------

G.J. Sommers (penningmeester)	De Houtakker 1, 6681 CW Bemmelen.	464933
----------------------------------	--------------------------------------	--------

M.J.P. Janssen-v.Gelder (documentatie)	Dorpsstraat 8, 6681 BN Bemmelen.	464349
---	-------------------------------------	--------

A.B.P.M. Stuart (genealogie)	Bakershoeve 106, 7326 DM Apeldoorn.	055-5410637
---------------------------------	--	-------------

Redactie:

De redactie voor deze uitgave werd gevormd door Maria Janssen, Marc Kocken, Gerard Sommers, Adri Stuart en Joop Verburg. Kopij en andere berichten voor de redactie kunnen worden ingeleverd bij de redactieleden.

Lidmaatschap Historische Kring Bemmelen:

Deze uitgave wordt gratis verspreid onder de leden van de kring. Wilt u ook lid worden, aanmelding kan plaatsvinden bij het secretariaat. De contributie bedraagt € 11,50 per jaar; tweede en volgende gezinsleden betalen € 4,50. Cadeaubonnen waarmee u familie, vrienden of bekenden een jaarlidmaatschap kunt schenken, zijn verkrijgbaar bij de secretaris.

